

VÝVOJ HŘBITOVŮ STŘEDNÍCH ČECH A STŘEDNÍHO ZADUNAJÍ JAKO SPECIFICKÉHO FENOMÉNU HISTORICKÉ KULTURNÍ KRAJINY NA PŘÍKLADECH HŘBITOVŮ OKRESŮ NYMBURK A OSTŘIHO M¹

Stanislav SVOBODA

Ministerstvo kultury ČR
Maltézské náměstí 471/1
118 01 Praha – Malá Strana
Česká republika
hic.libertas@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0979-361X

SVOBODA, Stanislav. *The Evolution of the Cemeteries of Central Bohemia and Central Transdanubia as a Specific Phenomenon of the Historical Cultural Landscape on the Examples of the Cemeteries of the Districts of Nymburk and Ostřihom*. In *Studia Historica Nitriensia*, 2023, vol. 27, no. 1, s. 182-242, ISSN 1338-7219, DOI: 10.17846/SHN.2023.27.1.182-242.

This historical-geographical study presents the evolution of civilian non-Jewish burial sites in Central Transdanubia (Esztergom district) and Central Bohemia (Nymburk district) as a specific phenomenon of the historical landscape. The period of analysis was defined from the Enlightenment reforms of the late 18th century to the present. The field research focused (among other things) on the analysis of the retained natural, urban, architectural and historical values of the cemeteries, taking into account their influence on the landscape and the localities. Subsequently, cartographic and iconographic sources, mainly from the 19th and 20th centuries, were analysed to monitor changes in the cemeteries in relation to relevant ecclesiastical and secular legislation. The knowledge obtained allowed to determine the basic evolutionary types of cemeteries and then to interpret the identical and different characteristics for the two model areas. Significantly, some of the observed characteristics developed differently after 1918 and these trends can still be identified today. The results of the research provide an up-to-date perspective on the existing issues and enrich the existing knowledge, which can be used by other fields of research (especially settlement history, ethnography and heritage conservation).

Klíčová slova: hřbitov; krajina; kartografické prameny; terénní výzkum; okres Ostřihom; okres Nymburk;

Keywords: Cemetery; Landscape; Cartographic Sources; Field Research; Esztergom District; Nymburk District;

¹ Předkládaná studie vznikla jako výstup projektu Specifického výzkumu 2021 – Rakousko-uherská hřbitovní kultura v období novověku, který byl pod č. 2103 financován z prostředků Studentské grantové soutěže na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové.

Hřbitov jako historickogeografické téma

Předkládaná studie si klade za cíl představit vývoj novověkých civilních nežidovských hřbitovů jako specifického fenoménu historické kulturní krajiny a popsat jeho charakteristiky.² Do ohniska zájmu přitom vstupují i další aspekty, z nichž zejména stavebně-architektonické prvky a vegetační složka mají podstatný vliv na funkci hřbitovů i jejich celkové působení v krajině a sídle.³ Jedná se o interdisciplinární koncept zaměřený na dynamické proměny kulturní krajiny, které ovlivňují oblast územního plánování, památkové péče, ochrany přírody, správy hřbitovů ale třeba i volnočasových aktivit – zejména turistický ruch.

Časový rámec výzkumu navazuje na nejvýznamnější novověké legislativně-správní kroky v pohřebnictví, zejména dvorský dekret z roku 1784 o uzavření hřbitovů v centrech obcí. Do stejného období spadá vznik mapového díla prvního vojenského mapování, které bylo jako první schopno vzhledem k měřítku podat konkrétní představu o velkém úseku krajiny.

Cílem práce bylo ověřit, zda může být hřbitov v novověké krajině vnímán jako významný krajinný prvek, popř. zda se skrze své přírodní, kulturní a historické charakteristiky stal krajinným fenoménem. Jako pomocné kritérium k poznání vývoje byly hledány *ideální typy hřbitovů*, jež by uceleně charakterizovaly jejich vývoj v historii. V rámci středočeského regionu byl za modelový objekt zvolen okres Nymburk⁴ a v rámci bývalého habsburského soustátí okres Ostřihom ve Středním Zadunají. U obou lokalit se předpokládalo nalezení alespoň některých společných rysů, které by vycházely z relativní blízkosti k hlavním městům, tradici křesťanské víry, lokaci v nížině a blízkosti velkých řek. Přihlédnuto bylo také k existenci slovanské jazykové oblasti v okolí Ostřihomi⁵ a evangelické tradici.⁶ Na základě zjištěných poznatků se autor pokusil zodpovědět nejen výše uvedené otázky, ale také nastínit možný vývoj a zvážit ochranu a prezentaci nejcennějších hřbitovních areálů.

² Samostatně zřízené vojenské ani židovské hřbitovy nebyly do studie zahrnuty, neboť mají odlišný historický vývoj i specifickou architektonickou podobu danou zvláštními právními předpisy. Dalším důvodem, proč nebyly zahrnuty do výzkumu, je jejich relativně malý počet. Autor rovněž přihlédl k tomu, že vojenské hřbitovy jsou poměrně dobře dokumentovány na portálech evidence válečných hrobů, například: <<https://valecnehroby.army.cz>>. (11. 3. 2023). Židovské hřbitovy jsou rovněž detailně zpracovány. V okrese Nymburk se jim věnovala ROZKOŠNÁ, Blanka. *Židé v Lysé nad Labem, Milovicích a okolí*. Praha, 2010; ROZKOŠNÁ, Blanka. *Židé v Poděbradech a okolí*. Praha, 2010; ROZKOŠNÁ, Blanka. *Židé v Nymburce a okolí*. Praha, 2010.

³ Autor vychází ze současné definice krajiny dle § 3 písm. m) zákona č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, v platném znění, kde je krajina definována jako část zemského povrchu s charakteristickým reliéfem, tvořená souborem funkčně propojených ekosystémů a civilizačními prvky.

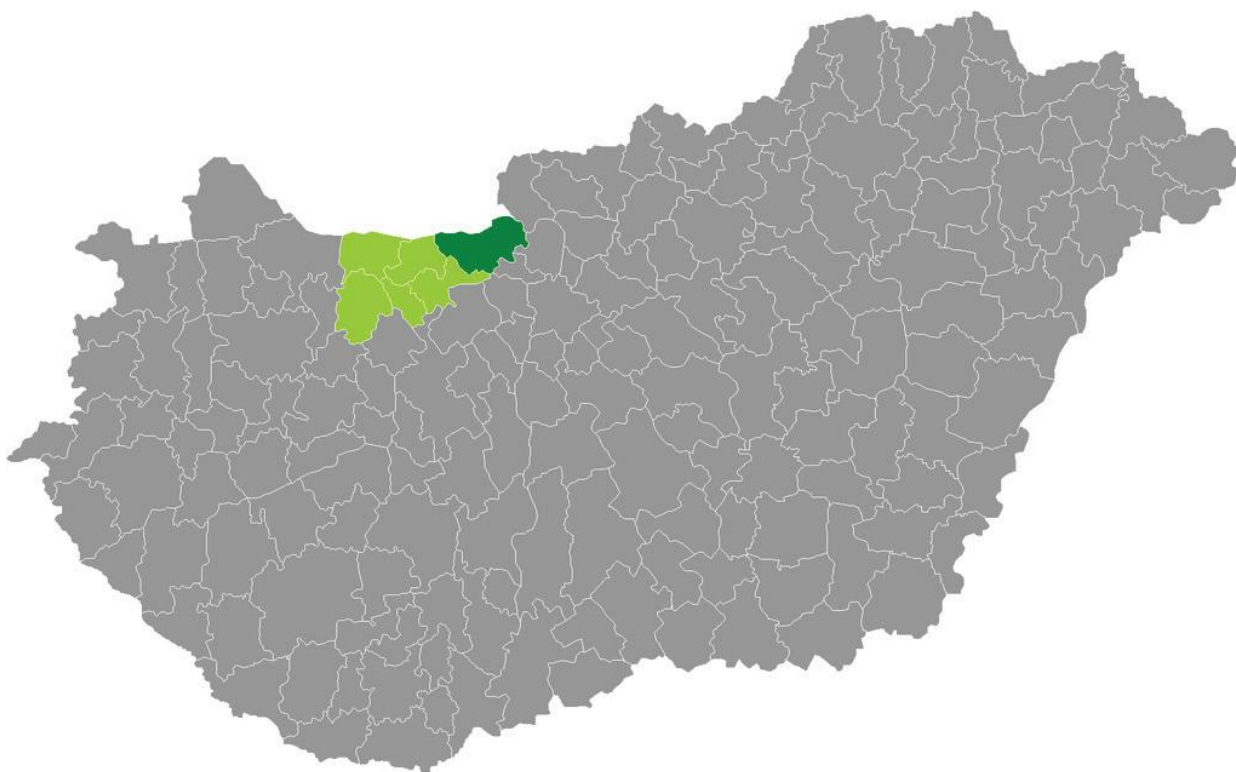
⁴ Okres Nymburk byl vybrán s ohledem na téma autorovy disertační práce *Hřbitovy na Nymbursku a Poděbradsku*, nejen jako místa paměti, která byla obhájena v roce 2021 na Historickém ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Dostupné na: <<https://theses.cz/id/yblqse/STAG93248.pdf>> (11. 3. 2023).

⁵ KONTLER, László – PRAŽÁK, Richard. *Dějiny Maďarska*. Jihlava, 2008, s. 196.

⁶ CERMAN, Ivo (ed.). *Habsburské 1740 – 1918. Vznikání občanské společnosti*. Praha, 2016, s. 323-324; JESCHKE, J. B. *Toleranční sbory v našem Polabí*. In *Vlastivědný zpravodaj Polabí*, 1965, č. 1 a 2, s. 13-19.

Specifika modelových území

Ostřihom byla z hlediska územního členění v podstatě vždy centrem stolice/župy. Po porážce revoluce náleželo území v letech 1850 – 1867 přechodně do župy Pešť-Budín (jižně od Dunaje) a následně opět do župy ostřihomské.⁷ Ta byla po roce 1918, resp. 1920 zmenšena o slovenskou část. Okres Ostřihom, zvolené modelové území (jak o něm bude dále psáno), vznikl v rámci reformy státní správy v roce 1950. Nachází se v severovýchodním výběžku župy Komárno-Ostřihom (Komárom-Esztergom), která spadá do oblasti středního Zadunají. Ze severu území sousedí se Slovenskou republikou, Budapešť je vzdálena 30 km jihovýchodním směrem. Rozloha okresu je přibližně 537 km² (0,58 % Maďarska) a žije zde okolo 93 000 obyvatel (0,96 % Maďarska). K 1. 1. 2013 náleželo do okresu Ostřihom pět měst (Dorog, Lábatlan, Nyergesújfalu, Ostřihom a Tát), městys Tokod a 18 obcí.⁸

*Obr. 1. Okres Ostřihom v rámci Maďarska a župy Komárno-Ostřihom.
(Podklad: https://cs.wikipedia.org/wiki/Okres_Ost%C5%99ihom#/media/Soubor:Esztergomi_j%C3%A1r%C3%A1s.png (11. 3. 2023)).*

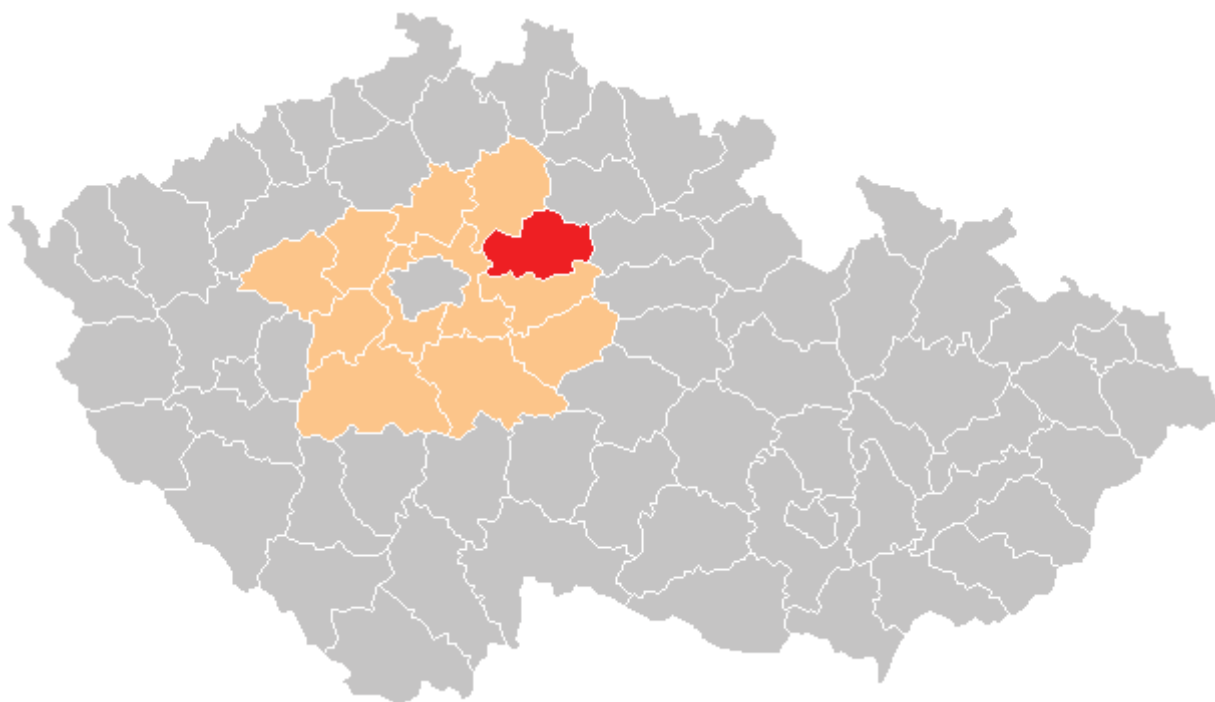
Povrch okresu je výrazně členitý a má charakter pahorkatiny, jejíž podstatnou část tvoří Zadunajské středohoří, resp. Východní Gerecse s nejvyšším vrcholem Nagy-Gerecse o výšce 634 m n. m. Nejvýchodnější část území je chráněná jako národní park Duna-Ipoly. Severní oblast kolem Dunaje je označována jako Podunajská nížina, která se s nadmořskou výškou 110-150 m n. m. táhne severně až na Slovensko, kde přechází v Podunajskou pahorkatinu. Kromě Dunaje územím

⁷ KONTLER – PRAŽÁK, Dějiny Maďarska, s. 197, 241, 260.

⁸ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Esztergomi_j%C3%A1r%C3%A1s> (11. 3. 2023).

protékají drobnější vodní toky jako Pilismaróti-patak, Únyi-patak, Bajóti-patak či Lábatláni-patak. Průměrná roční teplota je okolo 9,5 °C a průměrné roční srážky činí přibližně 600 mm.

Okres Nymburk je územní správní jednotka České republiky. Jeho území v podstatě nikdy nepůsobilo jednotně a Nymbursko a Poděbradsko byly přiřazovány do odlišných administrativních celků. V době josefínských reforem se Nymbursko stalo součástí Boleslavského kraje, zatímco Poděbradsko spadalo pod Bydžovský kraj. Z dalších reforem je podstatný rok 1868, protože většinu okresu spravovalo nové Okresní hejtmánství v Poděbradech. Tato struktura zůstala v platnosti v podstatě až do roku 1949 (na místo okresních hejtmánství vznikly v roce 1919 okresní úřady). V letech 1949 až 1960 zasahovaly na území řešeného okresu Nymburk celkem čtyři okresy Český Brod, Mladá Boleslav, Nymburk a Poděbrady.⁹ Okres Nymburk, jak o něm bude dále psáno, vznikl v roce 1960 a nachází se na východě Středočeského kraje, 25 km severovýchodně od Prahy. Rozloha okresu je přibližně 850 km² (1,1 % ČR) a žije zde okolo 102 000 obyvatel (0,93 % ČR). K 1. 1. 2021 náleželo do okresu Nymburk 86 obcí, z toho sedm měst (Lysá nad Labem, Městec Králové, Milovice, Nymburk, Poděbrady, Rožďalovice a Sadská) a tři městyse (Kounice, Křinec a Loučeň).¹⁰

Obr. 2. Okres Nymburk v rámci České republiky a Středočeského kraje. (Podklad: https://cs.wikipedia.org/wiki/Okres_Nymburk#/media/Soubor:Okres_nymburk.png (11. 3. 2023)).

Povrch okresu je málo členitý a má charakter výrazně rovinného typu. V podstatě se celý nachází v Polabské nížině, konkrétně ve Středolabské tabuli. Územím protékají řeky Labe a Cidlina. Největší část okresu leží v nížině pod 200 m n. m.

⁹ VINDUŠKA, Jan. Vývoj územní samosprávy na Poděbradsku a Nymbursku v letech 1848 – 1918. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 2002, roč. 36, s. 161, 164.

¹⁰ <https://www.czso.cz/documents/11240/17822577/okr_nymburk.pdf/442a1c15-95f5-467e-8228-ac877195c453?version=1.15> (11. 3. 2023).

a jen na severovýchodě území dosahuje výšky nad 290 m n. m. Průměrná roční teplota je okolo 8 °C a průměrné roční srážky činí přibližně 550 mm.

Teoretická a interpretační východiska

Výzkum osciluje kolem základních pojmů – *kirchhof*¹¹ a *friedhof*,¹² které jsou v německojazyčném prostředí běžně užívané. Pokud bychom oba pojmy chtěli rozlišit, pak by se v prvním případě mohlo jednat o „kostelní hřbitov/hřbitov u kostela“ a v druhém o „obecný hřbitov/hřbitov bez kostela“. V českém prostředí nedochází k odlišení těchto pojmů a je užíván pouze *hřbitov*, resp. *pohřebiště*.¹³ Podobné je to na Slovensku, kde se užívá pojem *cintorín*, resp. *pohrebisko*.¹⁴ Poněkud smíšená je situace v Maďarsku, kde je frekventovaný pojem *temető*, resp. *köztemető*, avšak vyskytují se tam ještě *templomkertben*,¹⁵ což by měl být zmíněný „kostelní hřbitov/hřbitov u kostela“.

Problematika umístění hřbitovů v sídle/krajině odráží proměnu mentality společnosti a její odklon od tisíciletého modelu umístění hřbitovů v centrech obcí (s vazbou na ustálený katolický rítus), nástup sekularizace a ateismu vrcholícího kremací.¹⁶ S tím přirozeně souvisí otázky řešení posmrtného života člověka, tedy nejen jeho těla, duše, ale také kult osobnosti.¹⁷ Většina praktických otázek k založení, provozu, rušení či stěhování hřbitovů samozřejmě odvisela od přírodních

¹¹ Kirchhof se nacházel/nachází v těsné blízkosti kostela, nejčastěji jej přímo obklopoval/obklopuje. Od středověku byl téměř vždy obezděn. Stavěl se zpravidla současně s kostelem a stejně jako samotný kostel byl posvěceným místem. Podstatné je, že byl uzavřeným pohřebištěm. GÄLZER, Ralph. *Alte Dorfkirchhöfe in Österreich. Zeugen unserer Kultur – Wege zu ihrer Erhaltung*. Gaaden bei Wien, 2003, s. 7-8.

¹² Friedhof se objevil v okamžiku, kdy byl kirchhof přeplněn a z hygienických důvodů se tam již nemohlo pohřbívat. Proto byl friedhof postaven později a byl také obvykle prostorově oddělen od původního kostela, často stál mimo sídlo. LINDNER, Gerhard (ed.). *Friedhof und Denkmal*. St. Pölten, 2009, s. 30.

¹³ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Jihlava, 2004, s. 266.

¹⁴ § 2 odst. 1 písm. u) a v) zákona č. 131/2010 Z. z., o pohrebnictve, v platném znění.

¹⁵ § 3 odst. 1 písm. a) a c) zákona č. XLIII z roku 1999, a *temetőkról és a temetkezésröl*, v platném znění.

¹⁶ RISY, Ronald (red.). *Verstorben, begraben und vergessen? Begleitbuch zur gleichnamigen Ausstellung im Stadtmuseum St. Pölten, 12. 9. 2018 – 12. 4. 2020*. Melk, 2019; MEIER, Thomas. *Tod und Gedenken in der Landschaft – Zur Einführung*. Siedlungsforschung. In *Archäologie – Geschichte – Geographie*, 2016, roč. 33, s. 9-93; NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno, 2013; NEŠPOR, Zdeněk. R. „Lepší, jasnější a rozumnější názor na život“ - žeh. *Kremační hnutí v českých zemích na konci 19. a v první polovině 20. století*. In HAVELKA, Miloš et al. *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*. Vimperk, 2012, s. 313-326; SÖRRIES, Reiner. *Ruhe sanft. Kulturgeschichte des Friedhofs*. Kevelaer (Deutschland), 2011; NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Jihlava, 2004; SCHMITT, Jean-Claude. *Revenantni. Živí a mrtví ve středověké společnosti*. Praha, 2002; LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ aneb Pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000. Praha, 2001, s. 238-244.

¹⁷ TINKOVÁ, Daniela. *Bez zpěvu a bez zvonění. Dekriminalizace sebevraždy mezi sekularizací a medikalizací v 17. – 19. století*. Praha, 2021; GÄLZER, Ralph – GÄLZER, Ilona. *Gärten des Friedens. Ländliche Kirchhöfe und Friedhöfe in Niederösterreich*. Gaaden bei Mödling, 2006.

podmínek, které přímo i nepřímo ovlivňovaly pohled hygieniků a zdravotníků.¹⁸ Proto nepřekvapí, že pohřebnictví v době od nástupu osvícenství prošlo výraznou právní korekcí a vlastně jí prochází do současnosti.¹⁹

Jinou oblastí, která otevírá pohled na hřbitovy v krajině i sídle s přihlédnutím k času a způsobu využití území, dnes známého jako *land use*, je interdisciplinární přístup historické geografie.²⁰ Vedle ní se pak tématu věnují úžeji zaměřené obory jako krajinářství,²¹ urbanismus²² a v menším detailu architektura,²³ resp. zahradní architektura.²⁴ Ta kromě klasických postupů vycházejících z architektury pracuje i s proměnnou veličinou, kterou jsou biotické prvky. Některé z nich přitom vykazují i přesah do dalšího oboru, kterým je ochrana přírody. Hřbitovy,

¹⁸ TINKOVÁ, Daniela. Zákeřná mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdě osvětských Čechách. Praha, 2012; ARIÈS, Philippe. Dějiny smrti, díl I. Doba ležících. Praha, 2000; ARIÈS, Philippe, Dějiny smrti, díl II. Zdivočelá smrt. Praha, 2000.

¹⁹ Vedle sbírek zákonů a nařízení, která jsou s platností pro ČR dostupná na: <<https://www.mmr.cz/cs/ministerstvo/pohrebnictvi/pravo-legislativa/prehled-platnych-pravnich-predpisu>> (citováno 11. 3. 2023) byly obzvláště podnětné texty: DVORÁKOVÁ, Markéta. Vývoj právní úpravy pohřebnictví (diplomová práce). Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2017; MEIER, Gernot. Sterben, Tod, individuelle Trauer und Unsterblichkeit im digitalen Zeitalter. Siedlungsfor-schung. In Archäologie – Geschichte – Geographie, 2016, roč. 33, s. 125-137; JÖCKLE, Clemens. Memento mori. Historie pohřbívání a uctívání mrtvých. Praha, 2000.

²⁰ SEMOTANOVÁ, Eva – CHROMÝ, Pavel – KUČERA, Zdeněk. Historická geografie. Tradice a modernita. Praha, 2018; KOLEJKA, Jaromír. Nauka o krajině. Geografický pohled a východiska. Praha, 2013; SEMOTANOVÁ, Eva. Historická geografie českých zemí. Praha, 2006; GOJDA, Martin. Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha, 2000.

²¹ ŠTEFANOVÁ, Tereza. Registrované významné krajinné prvky ve Středočeském kraji. In Ochrana přírody, 2015, roč. 70, č. 2, s. 24-28; KUČOVÁ, Věra – DOSTÁLEK, Jiří – EHRlich, Marek – KUČA, Karel – PACÁKOVÁ, Božena. Metodika tvorby standardizovaného záznamu krajinné památkové zóny. Praha, 2014; PAUKNEROVÁ, Karolína. Krajina. In STORCHOVÁ, Lucie et al. Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě. Praha, 2014, s. 356-364; KUPKA, Jiří. Krajiny kulturní a historické. Vliv hodnot kulturní a historické charakteristiky na krajinný ráz naší krajiny. Praha, 2010.

²² KUČERA, Tomáš. Zeleň a historický urbanismus. Veřejná zeleň IV. In Ochrana přírody, 2016, roč. 71, č. 2, s. 18-21; KOVÁŘ, Jan – PEŘINKOVÁ, Martina – ŠPATENKOVÁ, Naděžda et al. Hřbitov jako veřejný prostor. Ostrava, 2014; KUČA, Karel – KUČOVÁ, Věra. Principy památkového urbanismu. Chlumec nad Cidlinou, 2000.

²³ PETRASOVÁ, Taťána. Utopie a pragmatismus osvětské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy. In LORENZO VÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000. Praha, 2001, s. 65-78; BENEŠOVÁ, Marie. Funerální architektura v tvorbě českých architektů druhé poloviny 19. století. In LORENZO VÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000. Praha, 2001, s. 92-105.

²⁴ LEVÁ, Radka. Ztracená místa – Tvorba veřejných prostorů (diplomová práce). Lednice: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, 2020; ZÁMEČNÍK, Roman. Výzkumný projekt Zahradně-architektonická tvorba v období totalitních režimů v letech 1969 – 1989 na území České republiky. In Zprávy památkové péče, 2019, roč. 79, č. 1, s. 89-90; STEINOVÁ, Šárka – ZÁMEČNÍK, Roman – OTTOMANSKÁ, Stanislava et al. Zahradní umění první Československé republiky a její zahradníci. Praha, 2017; ZÁMEČNÍK, Roman – VAIDA, Pavel – KUŤKOVÁ, Tatiana. Metodika k zajištění a ochraně dalších zahradně-architektonických děl, která nezachytí záběr projektu. Brno, 2016; SEMOTANOVÁ, Eva. Městská zeleň – historická proměnná. In Zahradka – park – krajina, 2007, roč. XVII, č. 1, s. 11-13; WAGNER, Bohdan. Sadovnická tvorba I. Praha, 1989; WAGNER, Bohdan. Sadovnická tvorba II. Praha, 1990.

zvláště pak ty starší zastupují nejen esteticky a rekreačně příznivé prostředí, ale současně i biotopy řady druhů živočichů.²⁵

Všechny uvedené disciplíny jsou vhodným podkladem pro detailnější výzkum hřbitovů z pohledu památkové péče.²⁶ Kulturně historickou náplň hřbitovům dávají především sepulkrální plastiky,²⁷ ale nelze vynechat ani oblast sepulkrální epigrafiky.²⁸ Ta patrně nejvíce přispívá k formování identity i paměti místa,²⁹ byť řadu informací skrývají různé úřední statistiky a přehledy,³⁰ z nichž k poměrně zajímavým patří staré topografie.³¹ Problematika novověkých hřbitovů souvisí též s konfesním prostředím.³² Vedle studia archivů jednotlivých farností, vika-

²⁵ KUČERA, Tomáš. Dřeviny ve městě a jejich význam pro biodiverzitu. *Veřejná zeleň II. Ochrana přírody*, 2015, roč. 70, č. 6, s. 18-22; RŮŽIČKA, Libor. Výskyt hmyzu řádu Lepidoptera na hřbitovech Pelhřimovska (diplomová práce). České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2015; CZARNA, Aneta. Flora naczyniowa starch cmentarzy ziemi wschowskiej. In KLINT, Pawel – MALKUS, Marta – SZYMANSKA, Kamila (eds.). *Kultura funeralna ziemi wschowskiej*. Wschowa, 2010, s. 225-246.

²⁶ SOJKOVÁ, Eva – GLOSOVÁ, Michaela – KUPKA, Jiří – ŠÍŘINA, Petr. *Zeleň městských památkových zón Středočeského kraje*. Brno, 2014; CHVÁTAL, Václav Fred. *Metodika dokumentace a výzkumu židovských hřbitovů*. Tachov, 2014; VALENČÍK, Michal. *Ohrožené památky. Kostely, kaple a kapličky v České republice*. Havlíčkův Brod, 2006; DVOŘÁK, Max. *Katechismus památkové péče*. Praha, 2004; RIEGL, Alois. *Moderní památková péče*. Praha, 2003; POCHE, Emanuel. *Umělecké památky Čech 1-4*. Praha, 1977 – 1982.

²⁷ SKALÍK, Tomáš. *Tiché dominanty veřejného prostoru. Opavské soch III. umění opavských hřbitovů*. Opava, 2015; SKŘEBSKÁ, Renata. *Umění ve válce a válka v umění*. In *Zprávy památkové péče*, 2014, roč. 74, č. 4, s. 293-302; PRAHL, Roman et al. *Umění náhrobku v českých zemích let 1780 – 1830*. Praha, 2004; MICHALSKA, Małgorzata. *Małe formy architektury sakralnej Zaolzia. Krzyże – kapliczky – figury*. Czeski Cieszyn, 2001; GROlich, Vratislav. *Blanenská umělecká litina*. Brno, 1991; KITLITSCHKA, Werner. *Grabkultur und Grabskulptur in Wien und Niederösterreich*. St. Pölten, 1987; SCHEYBAL, Josef V. – SCHEYBALOVÁ, Jana. *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Liberec, 1985.

²⁸ ROHÁČEK, Jiří. *Epigrafika v památkové péči*. Praha, 2007.

²⁹ HROCH, Miroslav. *Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti*. In ŠUSTROVÁ, Radka – HĚDLOVÁ, Luba (eds.). *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*. Praha, 2014, s. 21-55; SCHAMA, Simon. *Krajina a paměť*. Praha, 2007; ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť. Český Těšín*, 2001; NORA, Pierre. *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. In *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*, 1998, roč. 13, č. 4, s. 7-31.

³⁰ OUŘEDNÍČEK, Martin – JÍCHOVÁ, Jana – POSPÍŠILOVÁ, Lucie (eds.). *Historický atlas obyvatelstva českých zemí*. Praha, 2017; MAUR, Eduard. *Smrt ve světle demografické statistiky*. In LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000*. Praha, 2001, s. 245-254; FOJTÍK, Pavel – HRABĚTOVÁ, Jana – KRUMPHOLZOVÁ, Jana – SÝKORA, František – ŠORM, Petr – TUZAR, Bohumil – VINDUŠKA, Jan. *Historie a současnost podnikání na Nymbursku a Poděbradsku*. Chomutov, 2001; SVÁROVSKÝ, Josef. *Popis soudního okresu Novobenateckého. Mladá Boleslav*, 1920; KUDRNÁČ, Václav. *Úplný adresář a popis politického okresu Poděbradského. Jičín*, 1902.

³¹ SOMMER, Johann Gottfried. *Böhmen. Bidschower Kreis*. Prag, 1835; SOMMER, Johann Gottfried. *Böhmen. Bunzlauer Kreis*. Prag, 1834; SCHALLER, Jaroslaus. *Topographie des Königreiches Böhmen, Vierter Theil. Bunzlauer Kreis*. Prag und Wien, 1790; SCHALLER, Jaroslaus. *Topographie des Königreiches Böhmen, Sechzehnter Theil. Bidschower Kreis*. Prag und Wien, 1790; SCHALLER, Jaroslaus. *Topographie des Königreiches Böhmen, Zehnter Theil. Kaurzimer Kreis*. Prag und Wien, 1782.

³² MYSLIVCOVÁ, Magdalena. *Náboženství a veřejný prostor současného českého města na příkladu jihočeského Písku před a po převratu v roce 1989*. In HAVELKA, Miloš et al. *Víra,*

riátních úřadů a biskupství je samozřejmě třeba věnovat pozornost i literatuře zaměřené na evangelické církve,³³ resp. na vybrané sbory.³⁴

Na jejich základě si již lze učinit představu o historickém rozložení hřbitovů ve zkoumané oblasti. Doplňující informace samozřejmě vedle archivů jednotlivých obcí a měst (většinou deponovány ve Státním oblastním archivu Praha – Státním okresním archivu Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem),³⁵ jsou veřejnosti dostupné zvláště z regionální literatury.³⁶ Toto tvrzení platí samozřejmě i pro maďarské prostředí.³⁷

Studium proměn krajiny je vedle terénního výzkumu závislé zejména na kartografických pramenech. Iniciačním mapovým dílem vhodným pro řešení téma je první vojenské (Josefské) mapování, které bylo zpracováno ve třetí třetině 18. století v měřítku 1 : 28 800.³⁸ Do té doby se žádné mapové dílo nevěnovalo krajině v takovém rozsahu a tak detailně. Důraz byl kladen především na podchyzení komunikací, vodních toků a strategicky či topograficky významných objektů. Studium krajiny na těchto mapách je specifické v tom směru, že pro hřbitov nebyla zavedena samostatná značka, a jeho přítomnost je třeba odvozovat především z historických souvislostí: od reliéfu, sídla, kostelů, kaplí a křížů. Dle interpretačního klíče mapy je důležitá charakteristika pro církevní objekty (kaple a kostely, kříže).³⁹ Výraznou pomocí v určování existence, polohy, rozlohy a půdorysu hřbitovů je znázornění ohrazení kostelů, které je často možné ztotožnit

kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století. Vimperk, 2012, s. 87-126.

³³ Termín evangelický je ve studii používán jako obecné vyjádření pro protestantské, resp. ne římskokatolické.

³⁴ NOLL, Jindřich. Několik poznámek k evangelickým hřbitovům konce 19. století. In LORENZO-VÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000. Praha 2001, s. 106-110. HEJL, Miroslav. Jednotný hřbitov Českobratrské církve evangelické v Opola-
nech. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 1970, č. 3 a 4, s. 39-42.

³⁵ S ohledem na výše uvedený historický vývoj územní správy jsou dalšími podstatnými archivy Státní okresní archiv Mladá Boleslav, Kolín a Jičín.

³⁶ HRABĚTOVÁ, Jana. Kříže, boží muka, kapličky a zvoničky na Nymbursku. Příspěvek ke studiu drobných sakrálních památek. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 2003 – 2004, roč. 37, s. 188-228; HRABĚTOVÁ, Jana. Památky Nymburska. Soupis nemovitých památek na okrese Nymburk. Nové Město nad Cidlinou, 1998; ŠEBEK, Svatopluk. K likvidaci starého svatojiřského hřbitova v Nymburce. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 1970, č. 1 a 2, s. 24-26; POUL, Josef. Starý hřbitov u sv. Jiří v Nymburce. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 1966, č. 3 a 4, s. 56-58.

³⁷ BATÁRI, Nagyné Zsuzsana. An Exhibition is born. Questions of Preparing Open Air Exhibitions Based on the Case Study of the Northern Hungarian Village Regional Unit. Szentendre, 2014; GECSÉNE TAR, Imola. Történeti temetők Magyarországon, disertační práce, Budapest Corvinus University, Budapešť, 2012; DANKÓ, Imre. Our Funerals, Cemeteries, the Art of Cemeteries. In LETÉNYI Árpád – TÓTH Endre (red.), Hajdú-Bihar Temetöművészete (župa kolem Debrecínu), Debrecen 1980; HARIS, Andrea – SOMORJAY, Sélysette (eds.). Magyarország műemlékjegyzé-
ke. Komárom-Esztergom megye. Komárom-Esztergom County, 2005.

³⁸ Kolorované originály mapy prvního vojenského mapování jsou uloženy v Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien. Mapové dílo je zpřístupněné na portálu: <<https://maps.arcanum.com/de/browse/country/firstsurvey/>> (11. 3. 2023), kde je dostupné pod názvem Königreich Ungarn (1763 – 1787) – Josephinische Landesaufnahme a Königreich Böhmen (1764 – 1767) – Josephinische Landesaufnahme.

³⁹ <http://projekty.geolab.cz/oldmaps/vav_mzp/klic1.htm> (11. 3. 2023).

s areálem hřbitova.⁴⁰ Přestože se většinou jedná spíše o schematický zákres, již jen prostý fakt jeho podchycení naznačuje, že se jednalo o významný prvek v krajině či sídle.⁴¹

Druhé vojenské (Františkovo) mapování probíhalo v první polovině 19. století a mělo za účel zpřesnit předchozí vojenské mapy.⁴² Protože ve sledovaném období nastoupila (především v Předlitavsku) průmyslová revoluce a došlo k nárůstu zemědělské půdy, dokumentují mapy zpracované v měřítku 1 : 28 800 výraznou změnu užívání krajiny, a to včetně zakreslení nových hřbitovů. Podle interpretačního klíče je třeba věnovat pozornost sídlům, křížům a komunikacím.⁴³

Neporovnatelně větší význam pro studium proměny krajiny a sídel má stabilní katastr ve všech jeho souborech (indikační skici, císařské povinné otisky, originální mapy).⁴⁴ Pro Čechy bylo toto mapové dílo zpracováváno v letech 1826 – 1843.⁴⁵ Mapování se v Uhrách poněkud opozdilo v důsledku událostí roku 1848. První tzv. provizorní mapování se provádělo v letech 1856 – 1860. Stabilní katastr byl pro většinou Uher zpracován až po roce 1880.⁴⁶ Základní sáhové měřítko bylo 1 : 2 880, detaily (především centra měst) se zobrazovaly v měřítku 1 : 1 440 (výjimečně 1 : 720). Bohatá legenda obsahuje kromě hřbitovů/pohřebišť také detaily jako různé formy oplocení a provedení křížů.⁴⁷

Odlišná doba zpracování map s sebou přinesla jeden podstatný rozdíl v zobrazení hřbitovů. Zatímco v okrese Nymburk to bylo na reambulovaných originálních mapách stabilního katastru (1870 – 1877) jen prosté zakreslení kříže na pozemku, mapy okresu Ostříhom (1886 – 1888) jsou graficky mnohem zajímavější. Kromě obligátního kříže na římskokatolických hřbitovech (označen *r. k. tem.* nebo

⁴⁰ HASSE, Jürgen. Bestattungsorte. Zur Atmosphäre sepulkralkultureller Räume der Gegenwart, In Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie, 2016, roč. 33, s. 113.

⁴¹ ŠTEFANOVÁ, Registrované významné krajinné prvky, s. 26; GOJDA, Archeologie krajiny, s. 161, 170.

⁴² Kolorované originály map druhého vojenského mapování jsou uloženy v Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien. Mapy jsou dostupné na: <<https://maps.arcanum.com/de/browse/country/secondsurvey/>> (11. 3. 2023), kde jsou označeny názvem Ungarn (1819 – 1869) – Franziszeische Landesaufnahme a Böhmen (1842 – 1853) – Franziszeische Landesaufnahme.

⁴³ <http://projekty.geolab.cz/oldmaps/vav_mzp/klic2.htm> (11. 3. 2023).

⁴⁴ Indikační skici vznikaly jako kopie originální mapy. Proti nim obsahovaly navíc jména držitelů, čísla domů, druhy kultur apod. Originální mapy se po určitou dobu vedly jako mapy evidenční a byly do nich červeně dokreslovány změny. Dodatečným zákresem změn se originální mapy zásadně liší od císařských povinných otisků, které dokumentují stav v době mapování. Blíže k tomu například SEMOTANOVÁ – CHROMÝ – KUČERA, Historická geografie, s. 110; KUČOVÁ – DOSTÁLEK – EHRLICH – KUČA – PACÁKOVÁ, Metodika tvorby standardizovaného záznamu, s. 71; KOLEJKA, Nauka o krajině, s. 314.

⁴⁵ Originální mapy Stabilního katastru jsou uloženy v Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv Wien, duplikáty map pro Čechy spravuje Národní archiv v Praze.

⁴⁶ Většina map je uložena ve státních archivech Maďarska (zvláště Magyar Nemzeti Levéltár v Budapešti), ale některé z nich jsou umístěny v okresních archivech a Institutu geodézie, kartografie a dálkového průzkumu Země (FÖMI) a malé množství map lze nalézt v některých okresních katastrálních úřadech. TIMÁR, Gábor – BISZAK, Sándor. Digitizing and georeferencing of the historical cadastral maps (1856 – 1860) of Hungary. In 5th International Workshop on Digital Approaches in Cartographic Heritage. Vienna, 2010, s. 559, 561.

⁴⁷ <https://cs.wikipedia.org/wiki/Stabiln%C3%AD_katastr#/media/Soubor:Legend_for_Franciscan_Cadastral_Maps_1824.jpg> (11. 3. 2023).

jen *r. t.*) to byla vždy jen jedna stylizovaná smuteční forma listnatého stromu (snad smuteční vrba)⁴⁸ a dokonce náznak obvykle tří kubusových náhrobků s křížem. Parcela hřbitova byla často vymezena úzkým pásem (kromě zdi to mohl být i příkop⁴⁹ doplněný o živý plot), ze kterého někdy vystupovaly stylizované sloupovité listnaté stromy (snad vlašské topoly).⁵⁰ Evangelické hřbitovy (v mapách označeny jako *ref. tem.* nebo *T. ref.*) postrádaly znamení kříže, zato zde byly symbolicky zakresleny obvykle tři prosté stély zakončené obloukovým segmentem. Etnografové v tom spatřují vazbu na dřevěný hrob, který měl být používán jako hrobová značka na hřbitovech před reformací, a teprve po reformaci se začal používat kříž jako výrazný znak náboženství.⁵¹

Z hlediska vnímání hřbitovů v krajině je podstatné nejen zachycení tvaru pozemku a označení způsobu využití, ale také přítomnost doplňkových staveb jako byly kaple a márnice. Nezanedbatelný je i zakres nejbližšího okolí hřbitova a komunikační vztahy v území. Pro Čechy jsou mapy dostupné na portálu archivu Českého úřadu zeměměřického a katastrálního,⁵² pro střední Zadunají na portálu Arcanum Maps.⁵³

Vztahy v území, zejména pak topografické detaily a místopis druhé poloviny 19. století, jsou zpracovány v mapovém díle třetího (Františko-josefského) vojenského mapování. Pro řešené téma je vhodnější studovat měřítko 1 : 25 000. Stejně jako u předchozích vojenských mapování jsou podklady dostupné na portálu Arcanum Maps.⁵⁴

⁴⁸ Smuteční forma vrby bílé (*Salix alba Tristis*) se stala jednou z typických dřevin pro úpravy hřbitovů v době romantismu. GECSÉNE TAR, *Történeti temetők Magyarországon*, s. 29. Smuteční vrba je hojně využívána i v symbolice židovských hřbitovů, kde upomíná na svátek Sukkot. BÁNYAI, Viktória – CSANÁDI, Péter – CSÁKI, Tamás – DANKÓ, Dalma – FEJÉRDY, Tamás – GYÖKÖZ, Eleonóra – HARAZSTI, György – NAGY-CSERE, Áron – NEGYELA, László – PAPP, Gábor – SZABÓ, András – SZECCSEY, István. *The House of Eternity. The Salgótarjáni Street Jewish Cemetery*. Budapest, 2017, s. 24.

⁴⁹ GECSÉNE TAR, *Történeti temetők Magyarországon*, s. 28.

⁵⁰ Sloupovitá forma topolu černého zvaného vlašský (*Populus nigra Italica*) je pro svou strnulou formu oblíbeným symbolem smutku a důstojnosti. MAREČEK, František. *Hřbitov, Zahradnický slovník naučný*, díl 2 Č–H. Praha, 1996, s. 507. Navíc jeho rychlý růst naplňoval představy osvícenských reformátorů po odclonění nezdravého prostředí od sídel. TINKOVÁ, Zámečnická mefitis, s. 194.

⁵¹ KENZLER, Hauke. Die räumliche und geistige Trennung der Toten von den Lebenden durch die Reformation, Siedlungsforschung. In *Archäologie – Geschichte – Geographie*, 2016, roč. 33, s. 190; NOLL, Jindřich. Několik poznámek k evangelickým hřbitovům konce 19. století. In LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000*. Praha 2001, s. 106; TAKÁCS, Béla. Aesthetics of Wooden Grave-Posts. In LETÉNYI – TÓTH (red.). *Hajdú-Bihar*, s. 315.

⁵² K odkazu: <<https://ags.cuzk.cz/archiv/>> (11. 3. 2023) je třeba zadat ještě název katastrálního území či názvu obce.

⁵³ <<https://maps.arcanum.com/de/browse/cadastral/>> (11. 3. 2023) Mapy jsou přístupné pod názvem Habsburgermonarchie – Franziszeischer Kataster.

⁵⁴ Kolorované originály mapy třetího vojenského mapování jsou uloženy v Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien. Mapové dílo je zpřístupněné na portálu: <<https://maps.arcanum.com/de/map/thirdsurvey25000/>> (11. 3. 2023) pod názvem Habsburgermonarchie

Všechna dosud uvedená mapová díla pro okres Ostřihom obsahují z jazykového pohledu zajímavý detail. Nejedná se o příliš velkou frekvenci a rovněž nelze tvrdit, že se pro každou lokalitu jedná o název uvedený na všech druzích mapových děl, ale přesto se v nich lze setkat se slovanskými názvy sídel,⁵⁵ vrchů/hor⁵⁶ a polních tratí.⁵⁷ Pro hřbitov se slovanské označení nepodařilo nalézt, i když na některých hrobových stélách byly nalezeny slovanské sepulkrální nápisy.⁵⁸

Kartografické prameny uložené ve Státním oblastním archivu v Praze – Státním okresním archivu Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem a Komárom-Esztergom Megyei Levéltára v Ostřihomi, resp. v Komárně, jsou podstatné pro studium územních celků menšího měřítka. Spíše než o mapách lze hovořit o plánech a plánové dokumentaci, která se povětšinou vztahuje k výstavbě hřbitova, jeho rozšiřování, výjimečně k úpravě plochy po zaniklém hřbitově. Další se nacházejí ve fondech jednotlivých měst/obcí, nejčastěji v agendě hřbitov, anebo přímo u vlastníků či provozovatelů hřbitovů.⁵⁹

Z hlediska sledování proměn krajiny jsou pozoruhodné černobílé letecké měřické snímky zemského povrchu. Ty byly pro Československou republiku pořizovány od roku 1936 z podnětu ministerstva obrany jako strategický materiál, který měl sloužit k zajištění obranyschopnosti země.⁶⁰ Český úřad zeměměřický a katastrální je zveřejnil ve své webové aplikaci *Letecké měřické snímky*.⁶¹ Pro Maďarsko jsou dostupné satelitní snímky ze 60. let 20. století na portálu *Arcanum Maps*.⁶²

Výzkum hřbitovů jako součástí kulturní krajiny vychází z oboru historická geografie, přičemž základní přístup k identifikaci změn se odvozuje z kartografické metody doplněné o komparaci. K porovnání lze využít jak hledisko časové (zaměření na přibližně stejné časové období vzniku či přesněji formování

(1869 – 1887) – Franzisco-Josephinische Landesaufnahme (1 : 25 000). Zde je dostupná celá monarchie bez rozlišování zemí.

⁵⁵ Například první vojenské mapování má pro obec Kesztlöc slovanské synonymum Kostelec.

⁵⁶ Druhé vojenské mapování obsahuje v katastru obce Dág název Konjski vrch. Třetí vojenské mapování uvádí v katastru stejné obce ještě název Mladá a Stará hora. Starou horu uvádí i třetí vojenské mapování pro obec Sárísáp. Nová hora je na třetím vojenském mapování obce Kesztlöc atd.

⁵⁷ Příkladně název polní trati Kriwa zem je na mapě stabilního katastru obce Máriahalom. V Piliscsévu zaznamenali do mapy stabilního katastru polní trať Dlhe role, která na mapě třetího vojenského mapování již nesla název dolhi polje, atd.

⁵⁸ Nejvíce jich bylo nalezeno v obcích Dág, Kesztlöc a Piliscsévu, což bezpochyby souvisí s výše uvedeným.

⁵⁹ Z důvodu velkého množství sledovaných objektů a skutečnosti, že tyto nebyly dosud systematicky zpracovány, nebylo možné ve studii uvádět všechny odkazy na prameny a literaturu. Pro okres Nymburk jsou detaily uvedeny v disertační práci dostupné na: <<https://theses.cz/id/yblqse/STAG93248.pdf>> (11. 3. 2023). Pro hřbitovy v (blízkosti) Ostřihomi to jsou třeba plány hřbitovů dostupné na webu *Hungaricana.hu*: <<https://maps.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ0ZW1ldG8gZXN6dGVyZ29tIn0>> (11. 3. 2023).

⁶⁰ Letecké měřické snímky jsou archivované v Archivu leteckých měřických snímků Vojenského geografického a hydrometeorologického úřadu v Dobrušce.

⁶¹ K odkazu: <<https://ags.cuzk.cz/archiv/>> (11. 3. 2023) je třeba vybrat na horní liště položku *Letecké měřické snímky* a následně zadat název katastrálního území či název obce.

⁶² <<https://maps.arcanum.com/de/map/corona-hungary/>> (11. 3. 2023).

objektu), tak formální, při využití v podstatě všech druhů pramenů.⁶³ Určité době odpovídá určitá forma krajiny (v řešeném případě hřbitova) a toho lze využít při sledování velkého počtu objektů, obzvláště má-li být jedním z výstupů výzkumu jejich hodnocení. Prostředkem k tomu je specifikování *ideálního typu hřbitova*, ke kterému lze následně vztáhnout všechny hodnocené objekty.⁶⁴ Přirozeně bude typologická metoda vycházet z jednotlivých skladebných prvků hřbitovů – kostelů, kaplí, ohrazení areálů, vstupních objektů, doprovodných staveb, náhrobků, vegetace apod.⁶⁵ V širším krajinářském hledisku se zohledňuje umístění hřbitova v sídle, jeho vzdálenost od sídla, poloha v krajině, výměra, tvar pozemku atd.⁶⁶ Vedle pramenů nelze při studiu kulturní krajiny opomenout terénní průzkum, protože až na jeho základě lze přikročit ke komparaci poznatků a teprve následně přistoupit k interpretaci jevů a formulování syntetických závěrů.⁶⁷

Terénní výzkum v okrese Nymburk, realizovaný v roce 2018, představoval prověření 119 lokalit, což je kompletní průzkum území (100 %). V okrese Ostříhom byl výzkum realizován v srpnu 2021, přičemž bylo v terénu prověřeno pouze 43 lokalit (z 57 zjištěných, tj. 75 %). V průběhu terénního průzkumu byly do předem připravené tabulky zaznamenávány různé kvalitativní i kvantitativní znaky, jako umístění hřbitova v krajině (u kostela, v sídle, v krajině, v lese, ...), výměra, provoz, kompoziční skladba (osová, pravidelná, ...), vybavení hřbitova (ohrazení, kaple/kostel, márnice, hlavní kříž, kaplové hrobky, kolumbária, rozptylové loučky, ...), vegetační složka (druhy nejběžnějších dřevin) a konfese. Vyhodnocení lokalit bylo provedeno dvoukolově. První vyhodnocení následovalo ihned po terénním výzkumu, aby nedošlo k opomenutí žádného detailu. Druhé, resp. korekce prvního, se uskutečnilo až po ukončení celého terénního výzkumu. Důvodem byl odstup od zjištěných poznatků, a především snaha objektivně posoudit a vyhodnotit nalezené znaky ve vztahu k celému výzkumu. Jakýmsi univerzálním výstupem se stal evidenční list hřbitova/lokality, kde byly zaznamenány nejtypičtější prvky/hodnoty, které je možné následně vyhodnotit v rámci různě zaměřených studií.⁶⁸

⁶³ KUČOVÁ – DOSTÁLEK – EHRLICH – KUČA – PACÁKOVÁ, Metodika tvorby standardizovaného záznamu, s. 67; KOLEJKA, Nauka o krajině, s. 46; GOJDA, Archeologie krajiny, s. 101.

⁶⁴ Metodu použil i pro židovské hřbitovy CHVÁTAL, Metodika dokumentace, s. 41.

⁶⁵ ZÁMEČNÍK – VAIDA – KUŤKOVÁ, Metodika k zajištění a ochraně, s. 8; KUPKA, Krajiny kulturní, s. 79; KUČA – KUČOVÁ, Principy památkového urbanismu, s. 65.

⁶⁶ KUČOVÁ – DOSTÁLEK – EHRLICH – KUČA – PACÁKOVÁ, Metodika tvorby, s. 25.

⁶⁷ BARANOVÁ, Simona. Sepulkrální památky na Svitavsku a Ústeckoorlicku v letech 1860 – 1938 (diplomová práce). Pardubice: Univerzita Pardubice, 2020, s. 158; ZÁMEČNÍK, Výzkumný projekt, s. 90; JAKUBCOVÁ, Zuzana – KUREŠOVÁ, Jana. Cestou k zapomenutí. Výrobci a tvůrci náhrobních kamenů na hřbitovech Českolipska od poloviny 19. století do druhé světové války, 1. část. In Fontes Nissae/Prameny Nisy, 2017, roč. XVIII, č. 2, s. 67; HRUBÝ, Petr – ALTOVÁ, Eva – KADLEC, Antonín. Metodika dokumentace drobných památek. Ústí nad Labem, 2015; SKŘEBSKÁ, Umění ve válce, s. 293; MICHALSKA, Małe formy architektury, s. 4.

⁶⁸ Jednou z nich je studie Dřeviny hřbitovů okresu Nymburk ve středoevropském kontextu, která bude publikována ve Zprávách památkové péče, 83 (1), 2023.

Hřbitovy

Výraz vztahu společnosti ke smrti (konec 18. století – 1918)

Podle Philippa Arièse křesťanské období v Evropě skočilo koncem 18. století, a to na základě proměny postoje k mrtvým.⁶⁹ Lidé totiž přestali trpět těsné sousedství hrobů a lidských příbytků.⁷⁰ Na vině byl nejen zápach, ale také hygienické důvody a v neposlední řadě nedostatek místa pro pohřby na přeplněných hřbitovech. Vztah ke smrti mělo završit kremační hnutí, které odmítalo kult hrobů a hřbitovů, jenž se vyvíjel od počátku 19. století.⁷¹ Tou dobou byla za střed středověké i novověké krajiny považována kostelní věž. Její roli se pokusily převzít v urbanizované krajině 19. a začátku 20. století hřbitovy nebo pomníky mrtvých, které ne sebe vztáhly i funkci místa paměti.⁷²

Po právní stránce měly na vývoj novověké hřbitovní krajiny zásadní vliv reformy Marie Terezie a Josefa II. K hlavním předpisům patřil dekret o potřebě neprodleného uzavření všech hřbitovů a jejich přemístění za městské hradby či okraje vesnic, který byl s působností pro celou monarchii vydán 22. 12. 1783.⁷³ Podmínek pro založení nového hřbitova bylo několik: minimální vzdálenost hřbitova od posledního obydlí čtvrt hodiny pěší chůze, půda vhodná pro rychlý rozklad těl, pozemek neohrožovaný vodou, povinnost zřídit ohradní zeď. Další důležitou reformou (probíhající souběžně) byla reorganizace farní sítě, zejména vznik nových farností, kterou řešila celá řada dokumentů od zrušení klášterů a konfiskování jejich majetků po vznik náboženské matice a zakládání nových lokálií (včetně hřbitovů).⁷⁴ V okrese Nymburk bylo v tu dobu 42 katolických hřbitovů (z toho osm mimo sídlo).⁷⁵

⁶⁹ ARIÈS, *Dějiny smrti, Doba ležících*, s. 48.

⁷⁰ KENZLER, *Die räumliche und geistige Trennung*, s. 186.

⁷¹ K tématu blíže například: RISY (red.), *Verstorben*; NEŠPOROVÁ, *O smrti a pohřbívání*; SÖRRIES, *Ruhe sanft*; LINDNER, *Friedhof*; GÄLZER – GÄLZER, *Gärten des Friedens*; SCHMITT, *Revenant*; ARIÈS, *Dějiny smrti*; DELUMEAU, *Jean. Strach na západě ve 14. – 18. století. Obležená obec. Díl I. Praha, 1997*; NOVÁK, László. *Temetkezés helyek és építményeik az alföldön, Különnyomat a Ház és Ember 10. (1995) kötetéből*, s. 165-176; FAZEKÁS, Árpád – SZEKRÉNYES, András. *Nyíregyháza temetői. Nyíregyháza, 1990*; LETÉNYI, Árpád – TÓTH, Endre (red.), *Hajdú-Bihar Temetömvésze. Debrecen, 1980*.

⁷² K pomníkům a paměti blíže například HASSE, *Bestattungsorte*, s. 69-70; HROCH, *Paměť*; KOVAŘÍK, Petr – FRAJEROVÁ, Blanka. *Klíč k českým hřbitovům. Praha, 2013*; HLAVAČKA, Milan. *Místa paměti a jejich „místo“ v historickém a společenském „provozu“*. In HLAVAČKA, Milan – MARÈS, Antoine – POKORNÁ, Magdaléna et al. *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace. Praha, 2011*; ASSMANN, *Kultura a paměť*; NORA, *Mezi pamětí a historií*, s. 7-31.

⁷³ TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 194.

⁷⁴ K tomuto blíže například MIKULEC, Jiří, *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích. Příbram, 2013*, s. 325-333; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost. Praha, 2005*.

⁷⁵ Mezi nimi hřbitovy u hřbitovní kaple Nejsvětější Trojice na vrchu Chotuc u Křince, Svatojiřský hřbitov před hradbami Nymburka a u havířského kostelíka Nanebevzetí Panny Marie před brodem u Poděbrad. Hodnoty uváděné ve studii vycházejí z rešerše výše citovaných mapových děl, fondů jednotlivých obcí a literatury – zejména: HRABĚTOVÁ, Kříže, s. 188-228; HRABĚTOVÁ, *Památky Nymburska*; KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Díl I.-VI. Praha, 1996 – 2004*.

Porovnání s okresem Ostřihom není tak jednoduché, protože tady doznávaly důsledky obsazení části země Osmany. Zhruba v letech 1541 – 1687 byl okres Ostřihom součástí Budínského pašalíku. Vedle toho se ale také projevovaly důsledky Tridentského koncilu 1545 – 1563 a reformace, které požadovaly reformu pohřebnictví.⁷⁶ Není proto divu, že v rámci předchozích válečných konfliktů a následné osmanské správy došlo v území k výraznému narušení farní struktury, resp. zániku či poškození řady kostelů a jejich areálů (včetně ohradních zdí hřbitovů). Zvláště se to týkalo kostelů situovaných ve volné krajině, které patřily více sídlům.⁷⁷ To nepřímo dokazují i mapy prvního vojenského mapování, které v okrese Ostřihom vůbec nezobrazují širší areál kostela, který je naopak poměrně často zakreslen ve formě ohrazené plochy kolem kostela v okrese Nymburk.

Specifikem maďarských hřbitovů té doby bylo časté zanedbávání hřbitovů přesouvaných na okraj sídel. Jedním z důvodů bylo, že evangelické náboženství nepovažovalo hřbitov za svaté místo. Oplocení evangelických hřbitovů proto často chybělo, takže i zvířata mohla volně vstupovat do areálu a pást se tam. Katolické hřbitovy byly udržovány přeci jen o něco lépe, neboť byly vysvěceny, a proto měly pro věřící sakrální náplň.⁷⁸

V první polovině 18. století docházelo v okrese Ostřihom k výstavbě nových kostelů jako náhradě za zaniklé, nebo v reakci na panovnická nařízení. Tato stavební aktivita se dotkla tamních hřbitovů, které často postrádaly ohrazení či jejich ohrazení bylo silně poškozené. V některých případech lze doložit, že již tehdy byl další hřbitov založen dál od kostela a po jistou dobu oba hřbitovy existovaly souběžně, byť nemusely být aktivní současně.⁷⁹ Na konci 18. století mohlo být v území 24 hřbitovů (z toho osm mimo sídlo).⁸⁰

Rušení starých a zakládání nových hřbitovů zpřesnil dvorský dekret ze 7. 10. 1784.⁸¹ Tíži nákladů na stavbu hřbitovní zdi nesla církev, o materiál a práci se měly postarat obce a panství.⁸² K osudu pozemků po zrušených hřbitovech byly vydány další instrukce 24. 1. 1785. Nově se mohly využít jen na základě dobrozdání lékařské fakulty za podmínky, že exhumace proběhla nejdříve

⁷⁶ GECSÉNE TAR, Történeti temetők Magyarországon, s. 15, 24.

⁷⁷ DANKÓ, Imre. Our Funerals, Cemeteries, the Art of Cemeteries. In LETÉNYI – TÓTH (red.). Hajdú-Bihar, s. 311.

⁷⁸ GECSÉNE TAR, Történeti temetők Magyarországon, s. 26.

⁷⁹ Příkladem mohou být hřbitovy u ostřihomských kostelů sv. Jiří, sv. Petra a Pavla, sv. Kateřiny Alexandrijské v Dágu, sv. Štěpána v Dömös, u starého kostela v Nagysápu, sv. Michala v Nyergesújfalu, Nanebevzetí Panny Marie v Piliscsévu, sv. Imre v Sárísápu, sv. Leopolda v Süttő, kostel Všech svatých v Tátu nebo sv. Martina v Tokodu.

⁸⁰ Východně od Bajótu (Czinegehegy), severozápadně od Dágu na svahu (Stará hora!), jihovýchodně od Epölu, západně od Leányváru ve svahu (Friedhofhutweide), východně od Mogyorosbánye pod vrchem (Kender felett), jižně od Nagysápu pod starým kostelem (Templom alji kertek), Jihovýchodně od Ostřihomi u kaple pod vrchem (Kalvária hegy) a východně od Piliscsévu u kalvárie na svahu (Pusztovnyik) ad. Hodnoty uváděné ve studii vycházejí z rešerše výše citovaných mapových děl a odborné literatury, zejména HARIS – SOMORJAY (ed.), Magyarországi műemlékjegyzéke.

⁸¹ Před pohřebním dekretem Marie Terezie z roku 1777 byli mrtví v Uhrách také pohřbíváni mimo obec a dále od kostela, ale potom se již na dekret muselo dbát. NOVÁK, Temetkezési helyek és építményeik az alföldön, s. 168.

⁸² TINKOVÁ, Zámeřná mefítis, s. 192.

po 10 letech od pohřbu. Pozemky nesměly být využity pro stavby, ale pouze pro založení zahrady, louky či pole. Na základě dekretů bylo v okrese Nymburk do roku 1870⁸³ zrušeno 12 kostelních hřbitovů⁸⁴ a v okrese Ostřihom minimálně 18 hřbitovů.⁸⁵ V některých případech souviselo rušení hřbitovů i se zbořením starého kostela, jako tomu bylo v Epölu, kde z materiálu starého kostela zbořeného v roce 1802 postavili v roce 1806 nový kostel sv. Jana.⁸⁶ Obdobně se postupovalo v obci Kesztlöc v letech 1789 – 1800, kdy byl postaven nový kostel sv. Klimenta.⁸⁷

Aby centrální instituce měly představu o plnění stanovených povinností, byl učiněn pokus o vypracování komplexní evidence hřbitovů. České gubernium proto v roce 1787 rozeslalo dotazníky na krajské úřady s cílem získat soupisy hřbitovů v rámci krajů. Dotazovalo se, zda hřbitovy již splňují požadavky, kolika obcím slouží, jak jsou časově vzdáleny od obce, jaká je výměra.⁸⁸ V Uhrách měla tyto kompetence sloučená uherská a sedmihradská kancelář sídlící v Budíně,⁸⁹ na nižších úrovních na hřbitovy dohlížely církevní a župní orgány. V okrese Nymburk bylo do roku 1870 založeno 12 katolických hřbitovů,⁹⁰ ovšem nadále zůstalo v plném provozu 20 kostelních hřbitovů uvnitř sídel.⁹¹

V okrese Ostřihom se situace vyvíjela odlišně, a to ve vazbě na jinou právní úpravu ale také nerovnoměrnost osídlení. Už jen z pouhých map druhého vojenského mapování a stabilního katastru lze konstatovat, že do roku 1870 tu bylo založeno 23 nových pohřebišť,⁹² přičemž v provozu nadále zůstalo pět kostelních

⁸³ Rok 1870 byl s ohledem na možnost komparace obou modelových lokalit (Předlitavsko a Zalitavsko) zvolen jako přibližně společný „zlomový“ rok, neboť v tomto roce byl vydán zákon č. 68/1870 ř. z., o organizaci veřejné služby zdravotní. Současně skončilo pořizování druhého vojenského mapování pro Uhry (mapováno v letech 1819 – 1869) a bylo zahájeno třetí vojenské mapování Uher (1869 – 1887).

⁸⁴ Z těch známějších to byly hřbitovy u farního kostela sv. Jakuba Většího v Kounicích, u farního kostela sv. Jana Křtitele v Lysé nad Labem, u děkanského kostela sv. Jiljí v Nymburce, u děkanského kostela Povýšení svatého Kříže v Poděbradech, u děkanského kostela sv. Havla v Rožďalovicích a u farního kostela sv. Apolináře v Sadské.

⁸⁵ Patřil by sem hřbitov u kostela sv. Vojtěcha v Bajně, u sv. Šimona a Judy v Bajótu, u sv. Jana Nepomuckého v Csolnoku, u sv. Kateřiny Alexandrijské v Dágu, u sv. Štěpána v Dömös, u starého kostela jihovýchodně od Epölu, u starého kostela v Kostelci (dnes Kesztlöc, Ady Endre Utca), u starého kostela v Lábatlanu (původně sv. Michal), u kostela Jména Panny Marie v Mogyorosbányi, u starého kostela v Nagysápu, u sv. Michala v Nyergesújfalu, ostřihomské hřbitovy u kostelů sv. Jiří, sv. Petra a Pavla, hřbitov východně od Piliscsévu u kalvárie na svahu Tetős-hegy, hřbitov u kostela sv. Imre v Sárísápu, u sv. Leopolda v Süttó, u kostela Všech svatých v Tátu a u sv. Martina v Tokodu.

⁸⁶ HARIS – SOMORJAY, Magyarország, s. 28.

⁸⁷ HARIS – SOMORJAY, Magyarország, s. 72.

⁸⁸ TINKOVÁ, Zákeřná mefitis, s. 195.

⁸⁹ KONTLER – PRAŽÁK, Dějiny Maďarska, s. 195.

⁹⁰ Například v obcích Loučeň, Městec Králové (dnes areál školy v Tyršově ulici) a Mladá (dnes zaniklá obec v bývalém vojenském výcvikovém prostoru).

⁹¹ K největším patřily kostelní hřbitovy v sídlech Dymokury, Kostomlaty nad Labem, Kounice, Rožďalovice a Sadská.

⁹² Mezi nová pohřebišť patřily hřbitovy v obcích Bajna, Bajót, Csolnok, Dömös – evangelický a katolický, Dorog, Epöl, Kesztlöc, Lábatlan – evangelický a dále dva katolické – v osadě Pusztá Piszke (dnes Rákóczi Ferenc utca) a na svahu Jató-tető (dnes Gerecse utca), Máriahalom, Nagysáp – evangelický a katolický hřbitov pod starým kostelem (lokality Kertek alja), Ostřihom (zaniklý – dnes sídliště na Irinyi János utca) a Svatojiřský hřbitov (Szentgyörgymezői Temető) na severním

hřbitovů uvnitř sídel.⁹³ Příčinou byla zejména skutečnost, že v polovině 19. století se počet obyvatel Uher oproti počátku 18. století zvýšil čtyřnásobně.⁹⁴ Kromě přirozeného růstu to bylo způsobeno několika vlnami organizované i spontánní imigrace – mimo jiné také útky českých nekatolických poddaných do Uher (zejména do severní oblasti dnešního Maďarska), ke kterým docházelo od sklonku 17. století a vrcholily v letech 1740 – 1752. Domácí uherská šlechta totiž potřebovala po odchodu Osmanů získat poddané do zpět získaných oblastí a v tomto směru jí nevadily ani evangelíci,⁹⁵ resp. ti byli od roku 1681 státem tolerováni a od roku 1715 kontrolováni katolickými biskupy.⁹⁶

Názornou ukázkou plnění hřbitovních dekretů v okrese Nymburk se stal přístup hraběcí rodiny Czerninů z Chudenic v Dymokurech. Od roku 1789 byli členové rodu pohřbíváni na rodinném pohřebišti na severovýchodním okraji obce (dnes náves) a nikoli v jejich blízkém patronátním kostele Zvěstování Panny Marie. Z hlediska aristokratického prostředí jde o unikátní hřbitovní areál, kdy nedošlo k výstavbě tradiční hrobní kaple s kryptou, ale k navýšení malého kruhového pahorku (asi 1,5 m výšky a 20 m v průměru) v ploše mezi zámekem

Obr. č. 3. Dymokury, okres Nymburk, neveřejné rodinné pohřebiště Czerninů z Chudenic na parkově upravené návsi. (Foto: autor, 2021).

předměstí Ostřihomi, Pilismarót – katolický, Sárissáp, Süttő, Tát (zaniklý – dnes rodinná zástavba na Ady Endre utca), Tokod (zaniklý – dnes severní svah Hegyes-kő, poblíž Széchenyi István utca), Úny – reformační a nový katolický hřbitov.

⁹³ Csolnok u sv. Jana Nepomuckého, Piliscsév u kostela Nanebevzetí Panny Marie, Pilismarót u evangelického kostela (dříve sv. Vavřínce), Tát u kostela Všech svatých, Úny u sv. Michala.

⁹⁴ KONTLER – PRAŽÁK, Dějiny Maďarska, s. 174.

⁹⁵ Myšleni jsou především luteráni a kalvinisté.

⁹⁶ KONTLER – PRAŽÁK, Dějiny Maďarska, s. 177, 458-459.

a kostelem. Objekt se pro současný mohutný doprovodný porost na návsi příliš neuplatňuje. Neveřejné rodové pohřebiště je stále funkční.⁹⁷

V obdobném duchu vzniklo v roce 1824 na hřbitově v Bajně mauzoleum rodiny Sándor de Szlavnicza.⁹⁸ Byla to zjevná reakce na zákaz pohřbívání v kostelích z roku 1798.⁹⁹ Zdejší pohřebiště je sice plošně menší, zato architektonicky hodnotnější. Kovaným plůtkem ohrazené ploše dominuje klasicistní sarkofág. Mauzoleum je také odlišné v tom, že se nachází na společném hřbitově, v blízkosti hlavního kříže, který sem byl umístěn v roce 1836.¹⁰⁰ Protože se dlouhodobě jednalo o velmi prestižní plochu, bylo tu v průběhu 19. století pohřbeno několik vyšších úředníků rodiny Sándor-Metternich. Jejich náhrobky jsou z načervenalého dachsteinského vápence.

Obr. 4. Bajna, okres Ostřihom, rodinné pohřebiště Sándorů de Szlavnicza na obecním hřbitově. (Foto: autor, 2021).

Jiný charakter má stále používaná krypta pod kaplí Spasitele a Matky Boží na Svatojiřském hřbitově (Szentgyörgymezői temető) v Ostřihomi. Tu nechal také v klasicistním slohu vystavět v roce 1835 András Csik-Vatsartsi Miklósffy.

⁹⁷ První pohřbená byla Eleonora, rozená hraběnka z Vrbna († 2. 4. 1789). Poslední pohřbený byl Theobald, hrabě Czernin z Chudenic († 12. 7. 2015).

⁹⁸ První pohřbená byla Anna, rozená hraběnka Szapáry († 31. 5. 1819). K mauzoleu blíže HARIS – SOMORJAY, Magyarország, s. 15.

⁹⁹ Zákazu předcházelo omezení využívání krypt z roku 1777. GAAL, György – GRÁNITZ, Miklós. Örök házsongárd. Kolozsvár és sírkertje a századok sodrában, 2. kötet. Budapest, 2010, s. 252.

¹⁰⁰ Kříž nechal postavit ze své pozůstalosti kanovník kolegiátního kostela sv. Martina v Bratislavě a arciděkan Emericus Hoszik Insignis († 14. 4. 1836).

Překvapivě však kaple nezískala v rámci kompozice několikrát rozšiřovaného hřbitova významné místo.

Reformy pohřebnictví se vztahovaly i na hroby evangelíků. Josef II. v nařízení z 28. 8. 1788 stanovil, aby nekatolíci, pokud tito neměli vlastní hřbitov, byli pochováni na hřbitovech katolických.¹⁰¹ Z důvodů náboženských nepokojů vzniklo na okrese Nymburk do roku 1790 pro sedm evangelických sborů pět nekatolických hřbitovů.¹⁰² Do roku 1870 pak vznikly další tři.¹⁰³

V této souvislosti nelze nezmínit skutečnost, že mnoho evangelických pastorů usazených v okrese Nymburk na přelomu 18. a 19. století pocházelo z Uher (nekatolíci v Čechách totiž nesměli povolávat pastory a učitele z Pruska).¹⁰⁴ Mnozí z nich vystudovali na kalvínských učilištích ve Švýcarsku a Holandsku a seznámili se s tamním osvícenstvím. Frekventovaná tu jsou příjmení Beréty, Gaal, Kiss, Molnár, z Nagy, Paal, Rinány, Salatnay, Szal(l)ay, Šoltéz, z Tardy.¹⁰⁵

Výrazně klidnější byla situace v okrese Ostřihom, protože tu převládala snaha zabydlet území dříve obsazené Osmany. Od poloviny 17. století docházelo k tomu, že hřbitov využívaly obě církve společně.¹⁰⁶ Mezi nově přichozími byli Němci, Češi a Slováci, kteří si zde kolem roku 1788 zřídili své evangelické sbory,¹⁰⁷ a tedy i hřbitovy. Evangelických hřbitovů (na mapách stabilního katastru označeny jako *református temető*) tu vzniklo sedm.¹⁰⁸

Podstatný zásah do podoby hřbitovů v Předlitavsku přinesl zákon č. 68/1870 ř. z., o organizaci veřejné služby zdravotní neboli zdravotní zákon. Okresní hejtmánství měla dohlížet na dodržování zákonných předpisů a tam, kde se o to nemohly nebo nechtěly postarat náboženské společnosti, měly obce uloženu povinnost založit hřbitov. Tím došlo k rozdělení pohřebnictví na církevní (dohled prováděly především vikariátní úřady) a „živnostenské“ a hřbitovů na konfesní a komunální.

Od vydání zdravotního zákona do roku 1918 se na okrese Nymburk zrušilo deset katolických hřbitovů.¹⁰⁹ Naopak vznikly tři evangelické,¹¹⁰ šest katolických,¹¹¹

¹⁰¹ HELFERT, Joseph. Von der Erbauung, Erhaltung, und Herstellung kirchlicher Gebaude. Wien, 1823, s. 134.

¹⁰² Hřbitovy byly založeny poblíže obcí Bošín, Hořátev (starý evangelický hřbitov měl být východně od obce), Chleby, Lysá nad Labem, Sány.

¹⁰³ Nový evangelický hřbitov v Hořátvi (není zřejmé, zda již zanikl tamní starý evangelický hřbitov východně od obce), v Libici nad Cidlinou a Velenicích.

¹⁰⁴ KONTLER – PRAŽÁK, Dějiny Maďarska, s. 468.

¹⁰⁵ JESCHKE, Toleranční sbory, s. 13-19.

¹⁰⁶ SZÜCS TÁRKÁNY, Ernő. A temetések törvényes rendje. In LETÉNYI – TÓTH (red.). Hajdú-Bihar, s. 314.

¹⁰⁷ Často k tomu účelu upravili původní kostel, jako v Lábatlanu a Pilismarótu. HARIS – SOMORJAY, Magyarországon, s. 83 a 95.

¹⁰⁸ Evangelické hřbitovy vznikly v obcích Dömös, Lábatlan, Nagysáp (starý a nový), Pilismarót, Úny (starý a nový).

¹⁰⁹ Patřily sem i „nové“ fiedhofy založené po roce 1784 v Lysé nad Labem (dnes park v Komenského ulici), v Městci Králové (dnes areál školy v Tyršově ulici) a v Poděbradech (dnes Purkyňovy sady).

¹¹⁰ Opolany, Poděbrady-Kluk (roku 1920 byl sloučen do komunálního) a Senice.

¹¹¹ K nejzajímavějším patří hřbitovy v Milovicích a Žitovicích.

13 komunálních¹¹² a 11 hřbitovů muselo být rozšířeno.¹¹³ Specifické postavení měl kostelní hřbitov v obci Mladá, který musel být zrušen v roce 1904 (spolu s celou vsí a farním kostelem) z důvodu vzniku vojenského výcvikového prostoru. Erár proto postavil v roce 1907 nový katolický hřbitov v nedalekých Milovicích.¹¹⁴ V souvislosti s Milovicemi je třeba zmínit vojenský hřbitov, zvaný Italský, který vznikl jižně od města roku 1915. Během první světové války zde pohřbili asi 6 500 vojáků (většinou zajatců) nejrůznějších národností a vyznání (5 276 Italů, 527 Rusů, 60 Srbů, ale i 103 rakousko-uherských, ...), přičemž většina hrobů je hromadných.¹¹⁵ Hřbitov je nově upraven a každoročně se zde konají vzpomínkové akce.

Rovněž v okrese Ostřihom došlo do rozpadu habsburské monarchie ke změnám, byť se jednalo o mnohem menší zásahy do početnosti a výměry hřbitovů. Zásadní význam v tom měl zákon č. XIV z roku 1876 o veřejných hřbitovech, které nabízely alternativu ke hřbitovům konfesním. Jinými slovy zákon zaručoval svobodu pohřbívání.¹¹⁶

Zrušen patrně nebyl žádný hřbitov, zato vznikly tři nové¹¹⁷ a sedm bylo rozšířeno.¹¹⁸ Do této doby lze také zařadit založení dvou specifických lokalit, jakými jsou vojenské hřbitovy v Ostřihomi. Jedním je památník na události roku 1848 – 1849 (48-as honvéd temető), resp. několik ponechaných náhrobků na zrušeném hřbitově v ulici III. Bála király utca. Odstraněním zdi a sjednocením plochy hřbitova s přilehlým parkem místo získalo více civilní ráz. Jistou obdobu s milovickým vojenským hřbitovem lze spatřit na vojenském zajateckém hřbitově (7. Számú Hida fogoly temető) východně od Ostřihomi v národním parku Duna-Ípoly pod vrchem Kis-Strázsa hegy. Zde je pochováno 1 548 Italů, Rusů, Rumunů a Srbů. Hřbitov má výrazně přírodní charakter a v krajině se projevuje typickou dřevěnou vyřezávanou branou, která od roku 2009 nese též jména pohřbených.

Středočeské hřbitovy po roce 1918

Doba po roce 1918 nepřinesla správě hřbitovů dramatické změny, protože nadále platil zdravotní zákon č. 68/1870 ř. z. Výraznější byl vliv nově vzniklé republiky, která v konfesní oblasti spatřovala potenciální problémy. Proto raději zvolila v souladu s nacionálním hnutím cestu kremace, jež odkazovala na žárové

¹¹² Sem patří především hřbitovy měst Lysá nad Labem, Městec Králové (současný hřbitov v ulici Míru), Nymburk a Poděbrady-Kluk.

¹¹³ Zvláště se jednalo o staré kirchhofy v Činěvsi, Kostomlatech nad Labem, Mcelích, Pátku a Přerově nad Labem.

¹¹⁴ ČAPKOVÁ, Vendula – TATAROVÁ, Petra. Milovice aneb 100 let od založení vojenského cvičiště. Milovice, 2004, s. 42.

¹¹⁵ LOUDILOVÁ, Miloslava. Milovice 600 let. Pohled do jejich vývoje v průběhu dějin 1396 – 1996. Lysá nad Labem, 1996, s. 13.

¹¹⁶ GECSÉNE TAR, Történeti temetők Magyarországon, s. 27.

¹¹⁷ Vznikl Svatoanenský (Szent Anna temető) na jižní předměstí Ostřihomi (v místě původně označeném jako Konopná pole pod vinicemi – Szőlők allati kender-földek), na křižovatce cest v Piliscsévu (dnes je na jeho místě dětské hřiště mezi Béke a Temető utca), severně od Tokodu (dnes je na jeho místě základní škola a sportovní hala v Közstársaság utca).

¹¹⁸ Byly to hřbitovy v Bajně, Csolnoku, Dorogu, Leányváru, městský hřbitov (Belvárosi Temető), Svatoanenský (Szent Anna temető) a Svatojiřský hřbitov (Szentgyörgymezői temető) v Ostřihomi.

pohřby a popelnicové hroby starých Slovanů. Není divu, protože první „české“ krematorium postavili v Liberci už v letech 1915 – 1916. Zprovozněno bylo až 31. 10. 1918,¹¹⁹ na základě zákona č. 180/1919 Sb., o fakultativním pohřbívání ohněm (předlitavské právní předpisy kremaci neumožňovaly). V okrese Nymburk se propagaci kremace věnovali ve stejné době pokrokoví nymburští občané, kteří v roce 1921 založili místní odnož spolku Krematorium, z níž se později vyvinula Společnost přátel žehu.¹²⁰ Nezanedbatelný vliv na kladné přijetí kremace měla jistě také poměrně silná evangelická komunita v regionu. Nepřekvapí proto, že již v roce 1925 bylo do provozu na novém městském hřbitově v Nymburce uvedeno krematorium.¹²¹

Pro vznik prvorepublikových hřbitovů jsou pozoruhodné také důvody politické (snaha některých obcí snížit vliv církve) a prestižní (reprezentace obcí a místní honorace). Do vypuknutí druhé světové války přibýlo na okrese neuvěřitelných 31 hřbitovů,¹²² rozšířeno bylo osm hřbitovů¹²³ a zrušeno šest menších katolických.

Politická a společenská situace po druhé světové válce nebyla v okrese tak dramatická jako v českém pohraničí.¹²⁴ Vzhledem k téměř ryze českému obyvatelstvu zde nedošlo k masivnímu odsunu obyvatelstva, a tedy ani k rušení opuštěných hřbitovů.

Vypořádání státu s církvemi ve smyslu komunistické ideologie započalo již v roce 1949. Nejprve vznikl Státní úřad pro věci církevní (zákon č. 217/1949 Sb.) a následovala úprava správy majetku církví (zákon č. 218/1949 Sb.). Tím bylo na okrese Nymburk nepřímou vyňato z církevní kompetence 41 konfesních hřbitovů. Komunální hřbitovy se podle zákona č. 279/1949 Sb., staly národním majetkem, který nově spravovaly národních výbory. V podstatě došlo k jejich „znárodnění“.¹²⁵ Krátce poté byly založeny čtyři hřbitovy.¹²⁶

Problematiku hřbitovů ovlivnil také zákon č. 22/1958 Sb., o kulturních památkách, když podchytil architektonicky a historicky nejvýznamnější objekty. Mezi všemi vyniká obzvláště nový hřbitov v Poděbradech-Kluku, který na počátku

¹¹⁹ NEŠPOR, „Lepší, jasnější a rozumnější názor na život“, s. 316.

¹²⁰ ŘEHOUNEK, Jan. Nymburk, královské město v červených hradbách. Nymburk, 2012, s. 177.

¹²¹ Projekt na stavbu v duchu moderny vytvořil architekt Bedřich Feuerstein a Bohumil Sláma. Objekt je kulturní památkou od roku 1958, resp. národní kulturní památkou od roku 2017. JUNEK, Jiří – KOUKALOVÁ, Šárka – LUKEŠ, Zdeněk. 100 staveb moderní architektury Středočeského kraje. Praha, 2006, s. 112.

¹²² K těm architektonicky zajímavějším patřily komunální hřbitovy v Čilci, Dobšicích, Jíkvi, Jiřicích, Milčicích, Staré Lysé, Starém Vestci a Vinici. V konfesním prostředí to byly pouze katolické hřbitovy v Kostelní Lhotě (východ) a horní hřbitov ve Vrbici u Poděbrad.

¹²³ Rozšířeny byly především komunální hřbitovy v Lysé nad Labem, Městci Králové (v ulici Míru) a Poděbradech-Kluku. Architektonicky výjimečným počinem bylo též rozšíření evangelického hřbitova v Libici nad Cidlinou.

¹²⁴ Srovnej třeba s VAŘEKA, Pavel – VAŘEKOVÁ, Zdeňka. Contemporary cemeteries in the district of Tachov/Tachau (Western Bohemia) as evidence of population and settlement discontinuity in the 2nd half of the 20th century, In Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie, 2016, roč. 33, s. 225-244.

¹²⁵ DVOŘÁKOVÁ, Vývoj právní úpravy pohřebnictví, s. 54.

¹²⁶ Rozlohou i architektonickým ztvárněním byl nejvýznamnější nový hřbitov v Křinci, který měl nahradit tamní starý hřbitov.

20. století navrhl architekt Josef Fanta a zahradník František Thomayer.¹²⁷ Naopak sebevětší snaha laické ani odborné veřejnosti nezachránila starý Svatojiřský hřbitov v Nymburce, který byl založen před městskými hradbami již v 16. století.¹²⁸ Kromě něho byl uzavřen (nikoli zrušen) starý hřbitov na vrchu Chotuc u Křince.

Centralizační snahy státu vedly ke zpracování řady dokumentů, které pro okres Nymburk měly podobu *Koncepce rozvoje pohřebnictví v okrese Nymburk*.¹²⁹ V roce 1968 ji připravil Okresní národní výbor Nymburk, odbor místního průmyslu a služeb. Schválena byla 28. 1. 1969. Z hlediska místní působnosti se staly závazné pohřební obvody, kdy bylo podle místa pobytu určeno, kde mohou být zemřelí pohřbeni. Nadále se propůjčovala místa pro urny minimálně na 10 let a hrobová místa na tleci dobu. Snahu o úsporu místa řešila koncepce doporučením založit rozptylové loučky a kolumbária. Tím se mělo současně ideologicky podpořit odcírkevnění společnosti. Koncepce zmiňovala 84 hřbitovů o celkové výměře 46,84 ha v 70 obcích.

Přes navrženou systematickou činnost se příliš nedařilo naplňovat státní politiku pohřebnictví. Kritika vzešla kupodivu ze zahraničí, jak uvedl Odbor místního hospodářství Okresního národního výboru Nymburk v dopise z listopadu 1973. V něm je mimo jiné uvedeno: „V současné době při rozvíjejícím se turistickém ruchu je často kromě jiného poukazováno i na neuspokojivý stav místních hřbitovů“. Přednostní péče měla být věnována hrobům cizích státních příslušníků (zjevně především v oblastech po odsunu obyvatelstva) a současně hospodárnému nakládání s místy na hřbitovech.

Změna v roce 1990 nastala především ve vztahu k orgánům státní správy, kdy byly národní výbory zrušeny a na základě zákona č. 367/1990 Sb., o obcích se obcím navrátila jejich samosprávná činnost. Rovněž církev prostřednictvím zákona č. 308/1991 Sb., získaly zpět právo aktivně zasahovat do správy konfesních hřbitovů.

Pohřebnictví v současnosti upravuje zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví. Nadále je dodržována minimální tleci doba 10 let, stejně tak jako podmínky pro zrušení veřejného pohřebiště. Na okrese Nymburk bylo k 8. 5. 2021 evidováno 90 civilních hřbitovů (z toho čtyři židovské).¹³⁰

Hřbitovy okresu Ostříhom po roce 1918, sonda do problematiky

Maďarsko po roce 1918 utrpělo nejen ztrátu území, ale také obyvatelstva. Patrně to je i v rámci územněsprávního vývoje, kdy se Ostříhom stala městem na nové

¹²⁷ HELLIHOVÁ, Jarmila. Poděbradské hřbitovy. In *Vlastivědný zpravodaj Polabí*, 1977, č. 3-4, s. 64-70.

¹²⁸ POUL, Starý hřbitov u sv. Jiří v Nymburce, s. 56-58; ŠEBEK, K likvidaci starého svatojiřského hřbitova, s. 24-26.

¹²⁹ Státní okresní archiv Nymburk, fond ONV Nymburk 1945 – 1990, *Koncepce rozvoje pohřebnictví v okrese Nymburk*.

¹³⁰ <<http://www.pohrebiste.cz/stranky/archiv/database/vyhledav.htm?txtObec=&txtKu=&cboOkresS=208&cboKrajS=0&cboVlastS=0&txtNst=&txtNm=&txtNs=&txtNkm=&txtEst=&txtEm=&txtEs=&txtEkm=&txtM2min=&txtM2max=&cboFotoS=0&cboZrusS=0&txtId=&odeslat=+VYHLEDAT+>> (11. 3. 2023).

státní hranici.¹³¹ Jedním z charakteristických prvků veřejných prostranství té doby se staly impozantní pomníky padlých a iredentistické sochy, které leckde stály na hřbitovech nebo v jejich těsné blízkosti. Pocit hluboké křivdy z rozpadu Uher-ského království si však Maďaři nesou dosud. O tom svědčí i úpravy nejednoho soukromého hrobu. Není proto divu, že v rámci snahy po nápravě se Maďaři, jak píše John O´Sullivan, zapletli do zločinů nacistického Německa, za což byli odsouzeni k zahraniční okupaci a následně k obsazení země Rudou armádou. V roce 1948 Maďarsko vstoupilo na cestu stalinismu, která nešťastně vyvrcholila v listopadu 1956.¹³² Odpor povstalců je na hřbitovech dodnes viditelný v podobě čestných hrobů a památníků, které navázaly na památníky obětem předchozích válečných konfliktů.

Co je pro období po roce 1918 výrazně odlišné oproti českému prostředí, je nápadná konfesní tolerance, která vycházela z předchozího historického vývoje. Jak jinak pohlížet na poměrně pokojné soužití židovských hřbitovů v těsné blízkosti konfesních či komunálních, které v některých místech vedlo až k začlenění židovských hřbitovů do jednoho celku.¹³³ Vyvrcholením tolerance se stalo pozdější odstranění hřbitovních zdí mezi těmito částmi.¹³⁴

Oba regiony měly obdobný přístup ke kremaci, byť je maďarská společnost tradičně více konfesně zaměřená. První kontakt s kremací zprostředkoval světový veletrh ve Vídni v roce 1873 a následně dvě velké výstavy v letech 1894 a 1898.¹³⁵ První krematorium bylo postaveno v roce 1928 v Debrecenu, ale zprovozněno bylo až v roce 1951.¹³⁶ Nástup komunistického režimu a skokový nárůst městské populace přijetí kremace urychlil. Bylo propagováno materialistické hledisko na základě marxistické filozofie a podporovány ateistické myšlenky včetně neexistence posmrtného bytí. Navíc kremace oslabovala moc římskokatolické církve.¹³⁷ Tomu by odpovídaly i hodnoty z průzkumů veřejného mínění k náboženským otázkám, kdy se v 80. letech jen asi 50 % obyvatelstva považovalo za věřící, ačkoliv pouze 20 % jich pravidelně navštěvovalo bohoslužby.¹³⁸ Dnes se Maďarsko řadí v konfesním smyslu do tzv. středoevropské skupiny, kam náleží i Rakousko, Nizozemí, Belgie a některé východní země Německa. Zde je církevní podíl obyvatelstva vyhodnocen v rozmezí 20–23 % (v České republice je jen 6–12 %).¹³⁹

¹³¹ MAYL, Paul D. Hungary´s Path to Trianon. In *Hungarian Review*, 2020, roč. XI, č. 1, s. 81.

¹³² O´SULLIVAN, John. Celebrating Hungary: 1956 and 1989. In *Hungarian Review*, 2019, roč. X, č. 6, s. 3.

¹³³ Ukázkou je městský hřbitov v Ostrihomi (Belvárosi temető) a hřbitov v Sárísápu (Rákóczi Ferenc utca).

¹³⁴ Je tím myšlena i tolerance židů, neboť podle Halahy musí být všichni židé pohřbeni na židovském hřbitově (tedy je zakázáno používat smíšené hřbitovy), kam muži mohou vstoupit pouze se zakrytou hlavou. BÁNYAI – CSANÁDI – CSÁKI – DANKÓ – FEJÉRDY – GYÖKÖZ – HARAZSTI – NAGY-CSERE – NEGYELA – PAPP – SZABÓ – SZECCSEY, *The House of Eternity*, s. 6.

¹³⁵ NEŠPOR, Lepší, jasnější a rozumnější názor, s. 315.

¹³⁶ GECSÉNE TAR, Történeti temetők Magyarországon, s. 32.

¹³⁷ NEŠPOROVÁ, O smrti, s. 295–296.

¹³⁸ KONTLER – PRAŽÁK, Dějiny Maďarska, s. 421.

¹³⁹ SCHIMA, Stefan. Stát a náboženství v Rakousku. Poznámky k právním a mentalitním zvláštnostem. In: KUNŠTÁT, Miroslav – ŠEBEK, Jaroslav – SCHMOLLER, Hildegard (eds.). *Církev, náboženství a politika v Československu a Rakousku ve 20. století*. Praha 2019, s. 81.

Obr. 5. Pilismarórt, okres Ostřihom, pomník (roky 896, 1848, 1920, 1956) před katolickým hřbitovem. (Foto: autor, 2021).

Obr. 6. Okres Ostríhom, stéla hrobu (asi 2007) se symbolikou Uherského království.
(Foto: autor, 2021).

Do aktuální podoby hřbitovů se nejvíce promítly právní předpisy. Současně platný zákon č. XLIII z roku 1999, o hřbitovech a pohřbech,¹⁴⁰ který dále rozvádí vládní nařízení č. 145/1999 téhož názvu,¹⁴¹ vycházejí ze společné vyhlášky ministra výstavby a rozvoje měst a ministra zdravotnictví č. 7/1983, resp. vyhlášky č. 10/1970, o hřbitovech a pohřebních činnostech.¹⁴² Zde je hřbitov definován jako zvláštní plocha zeleně, určená k výstavbě pro zajištění ochrany veřejného zdraví a k pohřbívání zemřelých či ukládání popela. Pohřebiště přitom může mít podobu prostého hřbitova, urnového hřbitova nebo kolumbária. Oproti českému prostředí se zde objevuje pojem národní hřbitov (národní panteon), který je určen pro významné osobnosti a hrdiny, jakož i pohřební pamětní místo. Stejně jako v České republice i zde může být vlastníkem hřbitova stát, samospráva, náboženská obec, podnikatelská i nezisková organizace. Provoz pohřebiště se dále provádí v souladu se hřbitovním řádem územního samosprávného celku a nařízením vlády č. 253/1997, o celostátním územním plánování a stavebním řádu.¹⁴³

Podstatným omezením může být souběh zákona o ochraně kulturního dědictví č. LXIII z roku 2001.¹⁴⁴ Tím je deklarována ochrana kulturního dědictví jako veřejného zájmu. Za památku dle citovaného zákona je pokládán objekt, jenž má památkovou hodnotu, byl za památku prohlášen a je zapsán v evidenci. Památková hodnota má v Maďarsku pomyslnou hodnotu stáří, která je stanovena k roku 1945.

Stejně jako v České republice jsou i maďarské hřbitovy v péči místních samospráv, které vykonávají svou činnost na základě zákona č. CLXXXIX z roku 2011 o místních samosprávách.¹⁴⁵ V roce 1990 bylo v jejich správě 44,3 % z celkového počtu 4438 provozovaných hřbitovů (dále tu bylo 1195 hřbitovů uzavřených).¹⁴⁶ Náklady na údržbu, konzervaci, a především rozvoj jsou v některých případech hrazeny z finančních programů Evropské unie, jako byl např. Magyar Falu Program¹⁴⁷ nebo Új Magyarország.¹⁴⁸ V druhé polovině 20. století tomu ale bylo jinak. Starší, přeplněné anebo nefunkční hřbitovy byly samosprávami, resp. státními orgány rušeny. Mezi lety 1945 a 1990 bylo na okrese Ostříhom zrušeno minimálně osm hřbitovů.¹⁴⁹ Další důvod ke zrušení mohl souviset s transfery obyvatel

¹⁴⁰ <<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900043.TV&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3Dhamvaszt%25C3%25A1s>> (11. 3. 2023).

¹⁴¹ <<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900145.KOR&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3D145/1999>> (11. 3. 2023).

¹⁴² FAZEKÁS - SZEKRÉNYES, Nyíregyháza temetői, s. 7.

¹⁴³ <<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700253.KOR&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3D253/1997>> (11. 3. 2023).

¹⁴⁴ <<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0100064.TV&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3D53/2011>> (11. 3. 2023).

¹⁴⁵ <<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100189.TV&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3DCLXXXIX/2011>> (11. 3. 2023).

¹⁴⁶ FAZEKÁS - SZEKRÉNYES, Nyíregyháza temetői, s. 7.

¹⁴⁷ Z uvedeného programu byl rekonstruován hřbitov v Leányváru.

¹⁴⁸ Tyto programy využili v Bajótu a Dömös.

¹⁴⁹ Byly to tři hřbitovy v Nagysápu – katolický a evangelický hřbitov jižně od obce (na jižním svahu pod starým kostelem) a dále evangelický hřbitov v Temetó utca; dva hřbitovy v Ostříhomi – Svatoanenský a v místě dnešního sídliště v Iryni János utca; hřbitov na místě dnešního dětského hřiště v Temetó utca v Piliscsévu; hřbitov na místě dnešní zástavby v Ady Endre utca v Tátu; dva

(zvláště německy mluvících). V případě Svatoanenského hřbitova v Ostřihomi (Szent Anna temető) došlo ke zvláštnímu souběhu okolností, kdy civilní hřbitov sice byl zrušen, ale na jeho místě zůstaly zachovány válečné hroby a pomníky. Od roku 1945 vzniklo jen šest hřbitovů¹⁵⁰ a rozšířeno bylo sedm pohřebišť.¹⁵¹

Hřbitov jako prvek v krajině

Pro okres Ostřihom je poměrně typické, že se hřbitovy nacházejí v krajině na vyšších místech. Obvykle se jedná o méně úrodné půdy na svazích (nalezeno 24 lokalit z celk 57, tj. 42 %), avšak nikoli skalnaté. Na rozdíl od českého prostředí lze vysledovat jistou velkorysost při jejich zakládání a rozšiřování, protože se většinou jedná o rozsáhlé areály, které navzdory svému stáří nejsou zaplněné a působí dojmem volnosti.¹⁵²

Každé z uvedených pohřebišť se v době své funkce, a některé ještě dlouho po ukončení provozu, odlišovalo od okolní kulturní krajiny. Předně díky samotnému vymezení areálu ohrazením vysokou zdí nebo formou lehkého oplocení s většinou architektonicky náročně pojatou bránou/vstupem, jak lze vidět na příkladech v Dorogu, na Belvárosi temető v Ostřihomi nebo v Tokodu.

Zcela mimořádným příkladem uherské lidové architektury, která pochází z Horní země (Slovenska) 16. a 17. století,¹⁵³ nalezeným v rámci terénního průzkumu, je dřevěná vyřezávaná brána (Faragott kiskapuk) na hřbitově v Nagysápu¹⁵⁴ a branka k válečným hrobům na hřbitově v Bajně.¹⁵⁵ Přestože v řešeném území byly nalezeny jen dva příklady, považuje Károly Kos tento projev architektury za skutečnou lidovou tradici.¹⁵⁶

Specifikem, které není v Čechách zmiňováno, je náhrada oplocení za příkop (někdy doplněný živým plotem). Jeho symbolická funkce je stejná a měla svou roli i v rámci pohřbu.¹⁵⁷ Příkop byl především venkovskou záležitostí, což je demonstrováno i na hřbitově v přírodním muzeu lidové architektury v Szentendre

hřbitovy v Tokodu – starý hřbitov západně od obce (jižně od Széchenyi István utca) a prostřední hřbitov na místě základní školy v Köztársaság utca.

¹⁵⁰ Na severovýchodním okraji Nagysápu, západně od Nyergesújfalu na vrchu Sánd-hegy, v Ostřihomi-Kertváros (Sátorkői utca), jižně od Piliscsévu, na západním okraji Tátu při silnici I/10. V Tokodu vznikl nejprve „horní“ hřbitov na malém návrší u kaple Nejsvětější trojice při Kossuth Lajos utca.

¹⁵¹ Csolnok, Dorog, Keszölc, Máriahalom, Svatoanenský a Svatojiřský v Ostřihomi. V Tokodu se rozšířil hřbitov o novou plochu „dolního“ hřbitova.

¹⁵² Příkladem velkých nezaplňených areálů jsou hřbitovy v sídlech Bajna, Bajót, Dág, Dömös, Dorog, Epöl, Keszölc, Lábatlan (evangelický hřbitov), Leányvár, Máriahalom, Nagysáp (oba hřbitovy), Ostřihom (Svatojiřský hřbitov), Pilismarót (oba hřbitovy), Sárísáp, Sütő a Úny (oba hřbitovy).

¹⁵³ BÓLLA, Zoltán. A magyar art deco építészet. Hungarian art deco architecture, I. rész, második, javított kiadás. Budapest, 2018, s. 129.

¹⁵⁴ Brána byla postavena v roce 2017 nákladem obce.

¹⁵⁵ Nová úprava areálu zahrnující i dřevořezby památníku v podobě hlavního kříže vznikla ke stému výročí od konce první světové války.

¹⁵⁶ KÓS, Károly. Erdély népi építésze. Kelenföld, 1990, s. 162, 220.

¹⁵⁷ DANKÓ, Our Funerals, s. 311.

*Obr. 7. Nagysáp, okres Ostřihom, vyřezávaná brána (2017) hlavního vstupu na hřbitov.
(Foto: autor, 2021).*

Obr. 8. Szentendre, okres Ostřihom, ukázka hřbitova z oblasti jižního Zadunají v expozici skanzenu. V popředí symbolický příkop, most a brána. Na hřbitově je několik kamenných a dřevěných stél. (Foto: autor, 2021).

(Szabadtéri Néprajzi Múzeum),¹⁵⁸ byť se v daném případě jedná o příklad hřbitova z jižního Zadunají.

Hřbitovy okresu Nymburk (a to i evangelické) se prostřednictvím ohrazení projevují v krajině výrazněji. Zděné ohrazení se stalo základní a povinnou součástí každého pohřebiště. K těm nejzajímavějším náleží prvorepublikové venkovské hřbitovy v Čilci, Jíkvi a Vinici, kde jsou architektonicky náročně pojednané i vstupy. V průběhu času se symbolický¹⁵⁹ význam ohrazení zúžil jen na funkci ochrany posvátného místa před vnějšími vlivy a po druhé světové válce přestalo záležet na druhu stavebního materiálu i architektonickém vzhledu, což mělo za následek, že „plné“ zdi se mohly proměnit na opticky „průhledné“ ploty.

Na rozdíl od moderního přístupu ke hřbitovní architektuře v nedalekém Rakousku, je v Maďarsku (obdobně jako v České republice) patrný konzervativní přístup, který se projevuje i ve volbě stavebních materiálů. Nejnápadnějšími prvky jsou samozřejmě ohradní zdi/ploty, kdy se od druhé poloviny 20. století používají betonové prefabrikáty (nalezeny na 25/19 lokalitách)¹⁶⁰ či drátěné oplocení (21/7 lokalit). Naopak pohledový beton¹⁶¹ byl zjištěn vlastně jen na novém hřbitově (Új temető) v Nyergesújfalu.

Na ohradní zdi obvykle navazovaly méně nápadné provozní objekty jako márníce (25/80) a domky hrobníků (3/6). Dominantní postavení měly na hřbitovech z konfesního i kompozičního hlediska kaple (10/12)¹⁶² a dále obřadní/smuteční síně,¹⁶³ které se na hřbitovech okresu Nymburk v podstatě vůbec nenacházejí. V okrese Ostříhom jich bylo nalezeno 22. Přestože jde o největší objekty na novodobých pohřebištích, uplatňují se na hřbitovech méně, protože jejich hmota je většinou zakryta ohradní zdí, popř. doprovodnou vegetací.

Vlastní uplatnění hřbitovů v krajině samozřejmě odvisí od jejich umístění. Ve volné krajině či na samém okraji sídla byly zjištěny velmi často (32/63, tj. 56/53 %), a proto se také výrazně podílejí na celkovém utváření kulturní krajiny. Umístění v sídle lze hodnotit dvěma způsoby. Může se jednat o hřbitov bez kostela – *friedhof* (8/10). V takovém případě se jedná o prvek v krajině i sídle málo nápadný. Mnohem častější je ale vazba hřbitova na kostel ve formě kostelního hřbitova – *kirchhofu* (17/46). Dlužno ovšem podotknout, že některé kostely mohly/mohou stát mimo sídlo.¹⁶⁴ Z hlediska uplatnění v krajině zde rozhoduje velikost kostela, popř. výška věže/zvonice, které jsou výraznými krajinnými dominantami a které upozorňují na přítomnost kostelního hřbitova. Podstatný

¹⁵⁸ BATÁRI, An Exhibition is born, s. 5.

¹⁵⁹ GÄLZER – GÄLZER, Gärten des Friedens, s. 66; SCHMITT, Revenanti, s. 176.

¹⁶⁰ Hodnoty uvedené v závorkách odpovídají zjištěním v rámci terénního výzkumu. Na prvním místě je uváděn počet nalezených situací v okrese Ostříhom (z počtu 57 lokalit), na druhém místě stav v okrese Nymburk (z počtu 119 lokalit).

¹⁶¹ Pojmem pohledový beton se označují viditelné povrchy betonových konstrukcí, u kterých je požadován předem definovaný vzhled. Architekt určuje jeho následující vlastnosti: geometrický tvar konstrukce, členění ploch konstrukce, strukturu povrchu a barvu betonu.

¹⁶² Nejsou myšleny soukromé pohřební kaple ale veřejné hřbitovní.

¹⁶³ Na okrese Nymburk se vyskytují pouze dvě. V Nymburce (v budově krematoria) a Poděbradech.

¹⁶⁴ Viz poznámky č. 75 a 80.

význam na tomto vnímání má také mentalita společnosti,¹⁶⁵ která očekává přítomnost hřbitova u (staršího) kostela navzdory téměř čtvrt tisíciletí dlouhé periodě zdravotnických nařízeních, jež měla vymístit hřbitovy ze sídel do krajiny.

Vyhodnocení hřbitovů jako specifických fenoménů kulturní krajiny lze rozdělit do následujících okruhů:

1. Hřbitov jako krajinotvorný fenomén – uplatnění hřbitova v novověké krajině, charakteristické znaky hřbitova
2. Hřbitov jako produkt (politické) moci – vývoj vzhledu a funkce hřbitova na základě novověkých právních předpisů
3. Ideální typ hřbitova – každé době odpovídá specifická podoba hřbitova a jeho skladebné prvky

Hřbitov jako krajinotvorný fenomén

Na základě výše uvedeného lze novověký hřbitov obecně označit za specifický krajinotvorný fenomén, i když v sídle (urbanizované krajině) se poněkud stírá jeho výjimečnost mezi ostatními ohrazenými areály (zahrady, hospodářské dvory apod.). To potvrzuje i nedávná/současná praxe obcí, které v rámci územního rozvoje postupně pohlcují hřbitovy kdysi založené ve volné krajině či za městem.¹⁶⁶ Názorným příkladem může být Svatojiřský hřbitov v Ostřihomi, hřbitov v Tokodu či v okrese Nymburk hřbitovy v Lysé nad Labem a Velelibech.

Hřbitov naopak více vynikne v otevřené agrární krajině, a to tím spíše, že k němu směřují komunikace, nezřídka doplněné liniovými výsadbami dřevin. Některé cesty jsou dokonce pro svůj specifický význam označeny jako umrlčí/funebrácké cesty.¹⁶⁷ Spolu s dalšími artefakty jako jsou kříže či boží muka vznikla v blízkosti hřbitova funerální krajina, která v okrese Ostříhom přechází až v krajinu duchovní. To je dáno tím, že se kolem tamních hřbitovů zachovaly křížové cesty nebo plastiky kalvárie.¹⁶⁸ Komponovaná krajinářská úprava je skrze uvedené prvky nejvíce patrná na hřbitovech v Kesztölci a Piliscsévu. Tyto objekty hrály při pohřebním obřadu obdobnou roli jako kaple.¹⁶⁹ Celkem byly v řešeném území nalezeny v pěti lokalitách a jedná se skutečně o mimořádné objekty,¹⁷⁰ které

¹⁶⁵ KOVÁŘ – PEŘINKOVÁ – ŠPATENKOVÁ, Hřbitov jako veřejný prostor, s. 51; SÖRRIES, Ruhe sanft, s. 271; GÄLZER, Alte Dorfkirchhöfe, s. 83; CZAPLIŃSKI, Marek – KASZUBA, Elżbieta – WAŚ, gabriela – ŻERELIK, Rościsław. Historia Śląska. Wrocław, 2002, s. 551; SCHICH, Winfried. Die „Christianisierung“ der Kulturlandschaft zwischen Elbe und Oder im 12. und 13. Jahrhundert. In Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie, 2020, roč. 20, s. 114.

¹⁶⁶ BURAK, Marek – OKÓLSKA, Halina. Friedhöfe des alten Breslaus. Wrocław, 2007, s. 206-207.

¹⁶⁷ NAVRÁTILOVÁ, Narození a smrt, s. 233.

¹⁶⁸ MIKLÓSI-SIKES, Csaba. Köbe Véssett Történelem. A Sümegi Városi Temetök Története és Sírjelei 1950-ig. Sümeg, 2002, s. 21.

¹⁶⁹ NOVÁK, Temetkezési helyek, s. 170.

¹⁷⁰ Na vrchu Magos-hegy západně od Csolnoku byla nad hřbitovem vystavěna křížová cesta. V Kesztölci to byla Kalvárie (z roku 1802) a křížová cesta. Výrazná je křížová cesta doplněná mezi lety 1893 – 1900 o výklenkové kaple a Kalvárii na Kálvária-hegy nad Belvárosi-temető v Ostřihomi. U kostela Nanebevzetí Panny Marie v Piliscsévu je po obvodu hřbitova instalována křížová cesta a na nedalekém hřbitově (Régi temető) vznikla v roce 1772 Kalvárie. Nedaleko hřbitova v Süttö postavili v roce 1856 kapli sv. Heleny a zřídili zde křížovou cestu.

neměly v okrese Nymburk obdobu (snad jen s výjimkou *kirchhofu* v Dymokurech, který měl půdorys hvězdy, přičemž kostel stál uprostřed).

Obr. 9. Piliscsév, okres Ostrříhom, několik náhrobků a tři kříže Kalvárie (1772) na Régi Temető shlížejí na vesnici v údolí. (Foto: autor, 2021).

Obr. 10. Mílčice, okres Nymburk, vstup na komunální hřbitov byl postaven v duchu konstruktivismu (1935). (Foto: autor, 2018).

Kontrastně k tomu by dnes za krajínovotvorný fenomén okresu Nymburk mohly být označeny nejspíše hřbitovy založené v první polovině 20. století. Důvodem by nebyla ani tak jejich poloha mimo sídlo, ale zejména jejich netradiční architektonická podoba, která vycházela z nových stavebních materiálů (beton, vápeno-cementové cihly, nerezový kov apod.) a technologií, které uplatňovaly nové architektonické slohy – konstruktivismus a funkcionalismus. Tím došlo k odlišení od místní tradiční stavební produkce. Příkladem mohou být hřbitovy v Jiřicích, Milčicích, Podmokách nebo Staré Lysé.

Je ovšem třeba přiznat, že s postupem času od výstavby se kdysi technický a sanitární prvek v české krajině stává stále méně nápadným. Příčinou je nejen všeobecně výrazná proměna architektury (modernizace), která stírá výjimečnost architektury hřbitova, ale zejména vzrůst doprovodné vegetační složky, která za pár desetiletí vytvoří v krajině ze hřbitova „remízek“. Asi nejlépe meziválečnou razanci zásahu do kulturní krajiny představuje hřbitov u Vrbové Lhoty, který je stále uprostřed polí, a bez výrazné doprovodné vegetace.

Obr. 11. Vrbová Lhota, okres Nymburk, prostý venkovský hřbitov postavili v roce 1925 uprostřed polí při silnici do Peček. (Foto: autor, 2018).

Za doklad vnímání hřbitova jako krajinného fenoménu, lze pokládat pomístní názvy. Z toho je možné odvodit, že se pohřebiště stala svébytnými prvky kulturní krajiny a vepsala se do každodenního života místní komunity. Ve sledovaných územích to jsou lokality s následujícími toponymy:

- Csolnok, *Temető utca*
- Dorog, *Temető utca*
- Kesztölc, *Temető utca*
- Lábatlan, polní trať *Temetőföld* (mapa stabilního katastru)
- Nagysáp, *Temető utca*

- Máriahalom, polní trať *Friedhofsäcker* (mapa stabilního katastru)
- Ostřihom *Temető út*
- Piliscsév, *Temetö utca*
- Süttő, *Temető köz*
- Tokod, *Temető utca*

V okrese Nymburk byla nalezena toponyma:

- Černíky, polní trať *U Hřbitova*
- Dlouhopolsko, lesní porost *Na Krchově*
- Milčice, polní trať *Pod Hřbitovem*
- Okřínek, polní trať *U Hřbitova*
- Poděbrady-Kluk, polní trať *U Hřbitova*
- Semice, lesní porost *U Hřbitova*
- Stará Lysá, starší název části obce *Krchovičko*
- Záhornice, ulice *Ke Hřbitovu*

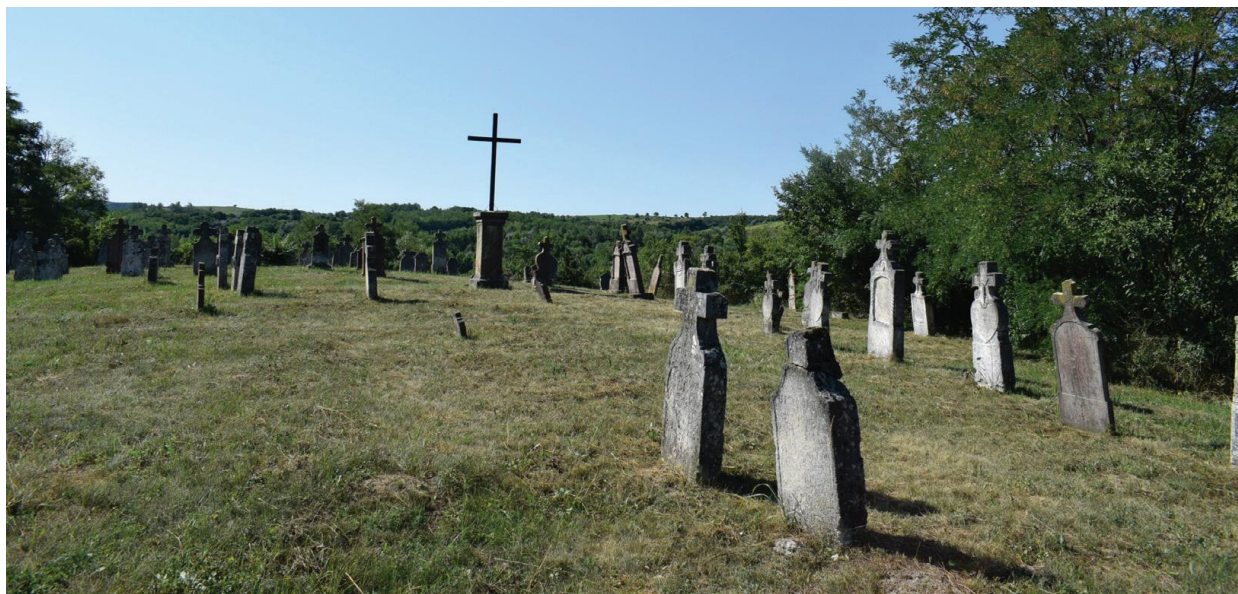
Na místech zrušených (náhrobky se neudržují) a zaniklých hřbitovů (žijí jen v paměti místa) lze hovořit o fenoménu asociativní kulturní krajiny. Je to specifická krajina, jejíž působení spočívá v síle propojení náboženských, uměleckých nebo kulturních vlivů a přírodních činitelů s hmotnými kulturními složkami. Působení ideových, citových a hmotných faktorů vyvolává produktivní asociaci, která je zvláštní tím, že do vnímání existujících jevů zapojuje zkušenosti, vědomosti, zážitky a představy.¹⁷¹

Jedinečnost hřbitovů se také projevila na odlišném vývoji a jiných charakteristikách, které se následně promítly do celkového obrazu krajiny či sídla. Příkladem lokalit s výraznou přírodní charakteristikou by dnes mohly být opuštěné hřbitovy jižně od Kesztlöce, Nagysápu a Tokodu, které mají bohaté porosty dřevin a jsou cennými útočišti drobných živočichů v urbanizované krajině. Přechodovou fází s bujnými porosty dřevin na hranicích pozemku zastupují hřbitovy v Pilismarótu, evangelický hřbitov v Lábatlanu a oba hřbitovy v Dömösu. Větší podíl lučních společenstev, resp. suchých trávníků, mají hřbitovy v Máriahalomu, Nyergesújfalu (Új temető) a Piliscsévu (Régi temető). Tento druh vegetačního krytu dává vyniknout starým náhrobkům a dobře evokuje představu o vzhledu hřbitovů před polovinou 20. století, což je i princip expozice muzea v přírodě v Szentendre.¹⁷² Příkladem lokality s výraznou přírodní charakteristikou z okresu Nymburk by dnes mohly být evangelický hřbitov v Bošíně, zrušený hřbitov v Hradištku-Kersku, hřbitov na vrchu Chotuc u Křince nebo zrušený hřbitov u havířského kostelíka v Poděbradech. Obecně lze říct, že hřbitovy na maďarské a české straně jsou přírodě blíže než hřbitovy dolnorakouské, kde je patrná snaha po náročnějších zahradnických úpravách a příkladné péči nejen o celek, ale i o samotné hroby.

K nejvýznamnějším zástupcům kulturní charakteristiky (zejména s ohledem na objekty památkové péče) náleží hřbitovy v Bajně, kde je pozoruhodné klasicistní mauzoleum rodiny Sándor de Szlavnicza, a památkově chráněný hřbitov

¹⁷¹ KUČOVÁ - DOSTÁLEK - EHRlich - KUČA - PACÁKOVÁ, Metodika tvorby, s. 36.

¹⁷² BATÁRI, An Exhibition is born, s. 16–17.

Obr. 12. Máriahalom (Kirva), okres Ostříhom, staré části hřbitova dominuje hlavní kříž postavený v roce 1830 Josefem Paulem. Na hřbitově se nachází i velké množství starých náhrobků. (Foto: autor, 2021).

s Kalvárií na Régi temető v Piliscsévu. Pro sbírku náhrobků z 19. století jsou zásadní hřbitovy v Máriahalomu a u evangelického kostela v Únech. Velmi neobvyklý je nový hřbitov (Új temető) v Nyergesújfalu, který terénní modelací propojuje barokní bastion pevnosti s nedalekým památníkem (Millenniumi emlékmű). A zjevně není náhodou vazba obou hřbitovů nad obcí Dömös s antickými památkami (Prépostsági romok és Árpád-kori altemplom).

Obr. 13. Pilismarót, okres Ostříhom, na evangelickém hřbitově se nachází velmi pěkná ukázka lidového řezbářství náhrobků (1995, 2005), resp. hřbitovních sloupků. (Foto: autor, 2021).

Do kulturní charakteristiky spadá i velmi ohrožená součást památkového fondu, a to lidové památky. Typickou ukázkou jsou dřevěné (vyřezávané) hrobové stély zvané *kopjafa/kopjafája*,¹⁷³ jejichž obliba přetrvává do současnosti a lze se s nimi setkat na každém hřbitově. Zásahu na tom mají především etnografové.¹⁷⁴

Památková péče ze své podstaty, resp. z důvodu uchování paměti místa, dbá především o zachování objektů *in situ*.¹⁷⁵ V případech, kde to není možné z provozních důvodů, anebo z důvodu zvýšené ochrany sepulkrálních památek jsou zakládána lapidária. K těm nejzajímavějším patří sbírka evangelických náhrobků v areálu evangelického kostela v Únech.¹⁷⁶ Méně zdobné jsou na evangelickém hřbitově v Lábatlanu a Pilismarótu, dále pak na hřbitově v Bajótu a Süttő.

Obr. 14. Úny, okres Ostříhom, lapidárium starých náhrobků v areálu evangelického kostela (1794). (Foto: autor, 2021).

Paměť místa je na hřbitovech okresu Ostříhom přítomná i v rámci cizojazyčných sepulkrálních nápisů. Z hlediska historického vývoje a sociálního postavení zemřelých (obdobně jako v okrese Nymburk)¹⁷⁷ nepřekvapí německojazyčné tex-

¹⁷³ MIKLÓSI-SIKES, Köbe Vésett Történelem, s. 26.

¹⁷⁴ ANGYAL, László. Introduction. In LETÉNYI – TÓTH (red.). Hajdú-Bihar Temetöművészete, s. 308.

¹⁷⁵ K pozoruhodným (i když nepamátkovým) objektům zachovaným na původním místě patří Kitzpergerův kříž z roku 1765 na Belvárosi temető v Ostříhomi, nebo náhrobky (včetně malovaného písma) v Máriahalomu.

¹⁷⁶ Mimo jiné se zde měl nacházet hrob s figurálním náhrobkem pro Annu a Jana Jancsó z roku 1829. HARIS – SOMORJAY, Magyarország műemlékjegyzéke, s. 134. Náhrobek v rámci terénního výzkumu nebyl nalezen.

¹⁷⁷ Jediný německojazyčný sepulkrální nápis byl nalezen na hřbitově u kostela sv. Václava v Kovanicích, který patřil rodině barona Larische († 1840).

ty¹⁷⁸ a v případě aristokracie či duchovních též latina.¹⁷⁹ Mnohem zajímavější je ale nález slovanské sepulkrální epigrafiky (především z přelomu 19. a 20. století) na hřbitovech v obcích Dág, Kesztölc a na Svatojiřském hřbitově v Ostřihomi. K obzvláště cenným v tomto směru náleží rozsáhlý soubor náhrobků z 18. a 19. století u kostela Nanebevzetí Panny Marie v Piliscsévu.¹⁸⁰ Hřbitovy okresu Ostřihom se vyznačují ještě jedním velmi specifickým příkladem paměti místa, který nepřímou odkazuje na paměť místa. Jsou jím pomníky na tragická úmrtí horníků v Kesztölci, Mogyorosbányi, Sárísápu a Tokodu.

Obr. 15. Dág, okres Ostřihom, nedávno obnovený náhrobek (1862) se slovanským nápisem, který s ohledem na jazykové prostředí obsahuje drobné chyby. (Foto: autor, 2021).

V čem jsou si naopak oba regiony velmi podobné, jsou pomníky padlým v první a druhé světové válce. Z běžného průměru vystupují pouze válečné hroby (nebo památníky) německých/rakouských vojáků padlých v druhé světové válce, které byly nalezeny na civilních hřbitovech v Bajně, Bajótu, Ostřihomi (Belvárosi temető) či Tátu. Ty se v okrese Nymburk vůbec nevyskytují.

Vlastní kompoziční uspořádání hřbitovů okresu Ostřihom je oproti okresu Nymburk méně zajímavé. Patrně to je způsobeno tím, že ačkoli se na hřbitovech praktikovalo pohřbívání v řadách (podle data úmrtí), v případě rodinných či majetkových vazeb často docházelo k narušení rozložení pohřebišť.¹⁸¹ Přestože právní předpisy trvají na bývalém (posloupném) řádu, lidé dodnes preferují

¹⁷⁸ Německojazyčné texty byly nalezeny mimo jiné na hřbitovech v obcích Bajna, Csolnok, Leányvár, Máriahalom, Mogyorosbánya, Ostřihom (Belvárosi temető) a Tát.

¹⁷⁹ Latinský nápis se nacházel například na mauzoleu rodiny Sándor de Szlavnicza na hřbitově v Bajně nebo u kalvárie v Piliscsévu.

¹⁸⁰ K tomuto blíže HARIS – SOMORJAY, *Magyarország műemlékjegyzéke*, s. 93-94.

¹⁸¹ DANKÓ, *Our Funerals*, s. 311.

Obr. 16. Bajót, okres Ostřihom, památník na německé vojáky, příslušníky Panzer-Division-Totenkopf (1939–1945). (Foto: autor, 2021).

pohřby podle rodinného systému.¹⁸² Dalším důvodem pro kompoziční odlišnost je bezpochyby svažitost pozemku (24/5), která neumožňovala pravidelné členění hřbitova. Při hodnocení celkové kompozice areálů překvapí, jak málo hřbitovů je osově symetrických (6/49),¹⁸³ natož aby se hřbitov mohl označit za pravidelný

¹⁸² SZÜES TÁRKÁNY, *The Legal Order of Burial*, s. 313-314.

¹⁸³ Osovou symetrií se rozumí alespoň přibližné zachování dvou hmotově stejných polovin po obou stranách hlavní a přímé (!) osy/komunikace. Ta bývá obvykle vázána na bránu/vstup a směřuje k hlavnímu kříži nebo hřbitovní kapli, vzácněji k druhé bráně. Uspořádání hrobů je však již volné na rozdíl od kompozice zcela pravidelné.

(0/5).¹⁸⁴ Naopak převládá nepravidelná kompozice (27/37), která je typická především pro starší kostelní hřbitovy (17/46), kde bylo v těsně vymezeném areálu potřeba využít každé volné místo. S nepravidelnou kompozicí se lze setkat také na smíšených hřbitovech (4/6).¹⁸⁵ Nepravidelná kompozice byla pravděpodobně též na již zaniklých hřbitovech, a proto byla v rámci výzkumu s ohledem na korektnost označena jako neznámá (20/26).

Po architektonické stránce vynikají spíše hřbitovy mladší, resp. nedávno rekonstruované, jako v Dorogu, Nagysápu, Tátu a Tokodu. Tyto mají alespoň v nějaké části tendenci po osovém či pravidelném uspořádání, nehledě k uplatnění moderní architektury na občanském vybavení. Zcela mimořádný je po stránce architektonické, krajinářské, zahradní i pamětní areál nového hřbitova v Nyergesújfalu. Naopak velice tradiční formou blízkou českým hřbitovům, a to včetně liniové výsadby lip, se vyznačuje hřbitov v Ostřihomi-Kertváros, kde je ústředním objektem kaple.

*Obr. 17. Ostřihom-Kertváros, okres Ostřihom, hlavní cestu na komunálním hřbitově (1949) vedoucí ke kapli lemují liniová výsadba lip doplněná o záhony juky (*Yucca filamentosa*).
(Foto: autor, 2021).*

Za okres Nymburk patří ke kulturně nejzajímavějším hřbitov v Dymokurech, kde se dochovala část barokního půdorysu ve tvaru hvězdy. S barokním kostelem sv. Petra v okovech od předního architekta K. I. Dietzenhofera je spojen kostelní hřbitov ve Velence, který ale nerozvádí eliptický půdorys kostelní lodi do půdo-

¹⁸⁴ U pravidelné kompozice je kladen důraz i na symetrické uspořádání hrobů. Pravidelné uspořádání ve formě řad je méně časté, spíše se objevuje dělení hřbitova na stejně velké části, nejčastěji čtvrtiny.

¹⁸⁵ Příkladem smíšené kompozice je rozšiřovaný areál (nejčastěji kostelní hřbitov), kde jsou kompoziční principy jednotlivých částí vzájemně odlišné.

rysu hřbitova. Moderní éru nejlépe reprezentují hřbitovy u krematoria v Nymburce a unikátní secesní hřbitov v Poděbradech-Kluku, resp. jeho stará část.

Obr. 18. Velenka, okres Nymburk, kostelní hřbitov u kostela sv. Petra v okovech (1734) ukrývá i pozoruhodnou márnici z počátku 19. století. (Foto: autor, 2018).

Přes výše uvedené je třeba poznamenat, že pohřebiště nezauímají v rámci katastrů obcí výrazný plošný zábor. Při výzkumu bylo zjištěno, že 23 pohřebišť v okrese Ostřihom a 109 v okrese Nymburk mělo/má výměru do 5 000 m². Nejmenší hřbitov o ploše asi 600 m² je patrně u kostela nanebevzetí Panny Marie v Piliscsévě. V okrese Nymburk byl u kostela sv. Ondřeje v Sánech a měl výměru necelých 500 m². Pouze sedm hřbitovů okresu Nymburk má plochu větší než 10 000 m², přičemž největší z nich má výměru přes 33 500 m² a nachází se v Nymburce. To je ve výrazném kontrastu ke hřbitovům okresu Ostřihom, kde jich téměř polovina (24) má výměru více než 10 000 m². Největší o ploše přes 70 000 m² je samozřejmě v Ostřihomi a je jím Svatojiřský hřbitov, i když je pravda že třetina hřbitova je zatím ještě nevyužitá. Jde tedy skutečně o plošně marginální segmenty krajiny, které ovšem navzdory nepatrné výměře (většinou do 0,05 % výměry katastru obce) spoluurčují kulturní a historickou charakteristiku místa krajinného rázu. Není to však dáno přítomností památníků, hrobů významných osobností či architektonickým ztvárněním, ale především kolektivní pamětí na generace předků.¹⁸⁶

Jinou otázkou je poloha hřbitova. Již byly uvedeny počty kostelních hřbitovů v obou oblastech (17/46). Počty hřbitovů v sídle (8/10) i volné zemědělské krajině (30/57) jsou v čase proměnné, protože v důsledku rozšiřování zástavby dochází k pozvolnému začleňování hřbitovů do sídel. Opravdovými výjimkami byly hřbitovy v lesích či na jejich okrajích (2/6). Patrně za to může historický vývoj pohřbívání, kdy pohřeb v lese patřil ve středověku k neutrální formě (mezi popravištěm pro zločince a posvěceným hřbitovem pro řádné občany) a byl určen

¹⁸⁶ ASSMANN, Kultura a paměť, s. 23; NORA, Mezi pamětí a historií, s. 21.

pro sebevrahy či jinověrce.¹⁸⁷ Hřbitovy přednostně vznikaly na méně úrodných půdách, často na svazích. Tím však získaly zajímavou polohu v krajině nebo přímo na horizontu sídla. Za okres Ostřihom jsou krajinnými dominantami hřbitovy v Bajótu, Epölu, Kesztölci a Tokodu. V okrese Nymburk by to byly hřbitovy v Hradčanech, Jiřicích, Opočnici nebo Staré Lysé.

Hřbitov získal výjimečné postavení v krajině i prostřednictvím umístění při frekventované komunikaci. Tím se dostal do povědomí všech, kdo se v krajině pohybovali. Za těchto okolností se hřbitov stal významným krajinným prvkem i když byl v rovině a na jinak poměrně nezajímavém místě mezi poli či vinicemi. Za ostřihomské prostředí by příkladem byly hřbitovy v Dorogu, Nagysápu, Pilismarótu a Tátu. V okrese Nymburk to jsou hřbitovy v obcích Netřebicích, Okříнку, Starém Vestci nebo Úmyslovicích.

*Obr. 19. Tát, okres Ostřihom, komunální hřbitov (1941) se nachází v sousedství silnice I/10.
(Foto: autor, 2021).*

Hřbitov jako produkt (politické) moci

Novověké hřbitovy lze pokládat i za ukázkou uplatnění (politické) moci v krajině.¹⁸⁸ Již bylo uvedeno, že zhruba mezi lety 1541 – 1687 byl okres Ostřihom součástí Budínského pašalíku. Souběžně s tím probíhal v letech 1545 – 1563 na jedné straně Tridentský koncil a na druhé proces reformace. Výsledkem bylo uzavření řady hřbitovů a jejich transfer mimo sídla, který ještě zesílil s josefínskými reformami. Ty již byly výslovně mocenským nástrojem, který měl změnit dosavadní hřbitovní krajinu. Následně se přidávala další opatření, z nichž asi nejvýznamnější bylo uzavření kostnic a výstavba márníc.

¹⁸⁷ TINKOVÁ, Bez zpěvu a bez zvonění, s. 63.

¹⁸⁸ PAUKNEROVÁ, Krajina, s. 360.

Kolem roku 1780 se na území okresu Nymburk nacházelo 42 katolických hřbitovů, z toho 34 kostelních v sídlech a pouze osm hřbitovů bylo mimo sídlo.¹⁸⁹ Z uvedeného počtu 34 kostelních hřbitovů v sídlech, jich je stále v provozu 13. K roku 2021 lze tedy vyhodnotit 62 % úspěšnost josefínských reforem při pokusu vymístit hřbitovy ze sídel. Je ale třeba uvést, že pod vlivem josefínských reforem (a zvláště s ohledem na vyhlášení tolerančního patentu) vzniklo do roku 1800 dalších 13 hřbitovů, z toho šest evangelických. Vydání tolerančního patentu tak mělo vliv i na evangelickou hřbitovní krajinu, která se stala neodmyslitelnou součástí kulturní krajiny okresu Nymburk.

Situace v okrese Ostřihom byla poněkud odlišná. Kolem roku 1780 se zde nacházelo 24 kostelních hřbitovů, z toho 16 v sídlech a pouze osm mimo sídlo.¹⁹⁰ Z uvedeného počtu 16 kostelních hřbitovů v sídlech byl v roce 2021 v provozu pouze hřbitov u evangelického kostela v Pilismarótu. Mimo provoz, resp. uzavřeny jsou hřbitovy u kostela Nanebevzetí Panny Marie v Piliscsévu a u kostela sv. Michala v Únech. Jedná se tedy o 82 % (resp. 94 %) úspěšnost josefínských reforem. Dlužno ovšem poznamenat, že Svatojiřský hřbitov v Ostřihomi a hřbitovy v Nagysápu a Tokodu, které vznikly původně mimo sídlo, byly postupným růstem sídel začleněny do obcí.

Pokud se ještě vrátíme k problematice evangelických hřbitovů, je vhodné připomenout, že tolerance se na hřbitovech projevila i ve vlastním označení hrobů. Na přelomu 18. a 19. století bylo označení hrobů především dřevěné, přičemž evangelíci měli vyřezávané sloupky nebo vysoké náhrobky.¹⁹¹ Motivy řezby nebyly úzce vymezené a lze se s nimi setkat třeba i na sloupcích bran nebo nábytku. Spíše byly regionálně specifikovány tvary hrobových sloupků (např. deska, loď, člověk nebo „uzel z vlasů“).¹⁹² Katolíci měli tradičně kříž, přičemž někdy byl pro členy jedné rodiny užit jeden společný, 2–3 m vysoký.¹⁹³

Zjevně úspěšnější byl mocenský záměr uzavřít kostnice, které lze předpokládat v podstatě u všech kostelních hřbitovů. Kostnice, a především jejich posbíraný a vyskládaný obsah, velmi emotivně zhmotňovaly smrt. Jejich existence proto zdůrazňovala přechodovou fázi hřbitova mezi světem pozemským a světem věčným. Do jisté míry tak zvyšovaly duchovní hodnotu hřbitova jako krajinného fenoménu.¹⁹⁴

V okrese Nymburk byly kostnice doloženy jen na 13 místech. Do dnešní doby se dochovaly jen dvě, a to v Činěvsi a Kostomlatech nad Labem. Obě jsou bez kosterních ostatků. Kosterní ostatky v objektu kostnice byly nalezeny například v rámci archeologického výzkumu starého kostelního hřbitova na náměstí B. Hrozného v Lysé nad Labem.

Staré kostelní hřbitovy okresu Ostřihom byly nepochybně (stejně jako v Dolním Rakousku nebo Čechách) vybaveny kostnicemi, ale po obsazení území Osmany

¹⁸⁹ Jako poznámka č. 75.

¹⁹⁰ Jako poznámka č. 80.

¹⁹¹ FAZEKÁS – SZEKRÉNYES, Nyíregyháza temetői, s. 152.

¹⁹² TAKÁCS, Aesthetics of Wooden Grave-posts, s. 315.

¹⁹³ RÉTHELYI, Jenő. Útszéli keresztek Keszthely környékén, Separatum ex Ethnographia, 1984, roč. XCV, č. 1, s. 55.

¹⁹⁴ KUPKA, Krajiny kulturní a historické, s. 53.

Obr. 20. Piliscsév, okres Ostříhom, kostelní hřbitov u kostela Nanebevzetí Panny Marie skrývá řadu starých náhrobků se slovanskými nápisy. (Foto: autor, 2021).

Obr. 21. Kostomlaty nad Labem, okres Nymburk, suterén zvonice na kostelním hřbitově u kostela sv. Bartoloměje byl využíván jako kostnice. (Foto: autor, 2021).

značně chátraly a často zanikly. Než mohly být kostnice v 18. století efektivně obnoveny, došlo k výstavbě nových hřbitovů, kde již byla pozornost soustředěna na výstavbu márnice/pitevny jako nového typu zdravotnického zařízení.

V rámci výzkumu bylo nalezeno celkem 80 pohřebišť v okrese Nymburk, kde je márnice doložena, popř. tam ještě stojí. Nejcennější jsou patrně (z památkového hlediska) márnice na hřbitovech u kostela v Chotěšicích, Kounicích, Poděbradech-Kluku a Velence.

Na rozdíl od českého prostředí, kde jsou četné márnice od druhé poloviny 20. století většinou v havarijním stavu, v lepším případě využity jako sklady, jsou v okrese Ostřihom již poměrně vzácné. Na sklonku 20. století je začaly vytlačovat smuteční síně se zádušními komorami, které tím pozvolna nahradily obřadní funkci kostela/modlitebny. Příkladem může být evangelický hřbitov v Pilismarótu, kde se nachází kostel spolu s obřadní síní. Celkem jich bylo v rámci terénního průzkumu nalezeno 25. Jednotícím znakem je moderní architektura a nové stavební materiály. Nápadnými příklady jsou smuteční síně v obcích Bajna, Csolnok, Dorog, Kesztölc, Nyergesújfalu, Pilismarót, Sárísáp a Tát.

Ideální typ hřbitova

Na základě výzkumu a k posouzení novověkých hřbitovů jako krajinného fenoménu se jako vhodný způsob porovnání velkého množství sledovaných objektů a jejich specifických znaků jeví metoda Maxe Webera, známá jako popis ideálních typů pro jednotlivé etapy vývoje.¹⁹⁵

¹⁹⁵ MEIER, Tod und Gedenken, s. 49; VAŘEKA – VAŘEKOVÁ, Contemporary cemeteries, s. 229.

Obr. 22. Nyergesújfalu, okres Ostříhom, smuteční síň na novém hřbitově (2001).
(Foto: autor, 2021).

Kostelní hřbitov (kirchhof)

Nejstarším sledovaným typem je kostelní hřbitov známý v německojazyčném prostředí jako *kirchhof*. Kostelní hřbitov má původ ve středověku a zřizoval se do josefínských reforem, tedy zhruba do roku 1784. V okrese Ostříhom se v provozu do současnosti zachoval jen evangelický (!) kostelní hřbitov v Pilismarótu. Uzavřené ale stále ještě s náhrobky jsou kostelní hřbitovy v Piliscsévu a Únech. Ostatní buď zanikly (např. Epöl, Kesztölc) nebo jsou využívány jako parkové úpravy (např. Bajna, Lábatlan), popř. zde jsou malá lapidária sekundárně umístěných náhrobků (např. Csolnok, Tát). V Čechách se zachovalo několik starých (barokních až klasicistních) náhrobků a náhrobních desek osazených do ohradních zdí. V Uhrách většinou zanikly v důsledku osmanských zásahů. Na jejich podobu do jisté míry odkazují náhrobky z první poloviny 19. století.¹⁹⁶ Na okrese Nymburk k nejzajímavějším stále provozovaným patří pohřebiště u kostela v Bříství a Velece.

V absolutních číslech se v okrese Ostříhom nacházelo 24 kostelních hřbitovů (bez ohledu na konfesi i umístění), což představuje 42 % z celkového počtu sledovaných pohřebišť. Na Nymbursku to bylo 44 (37 %). Základním skladebným prvkem se stal farní/hřbitovní kostel stojící nejčastěji uprostřed areálu, který měl průměrnou výměru okolo 1 100 m². Umístění v sídle však nebylo podmínkou, jak dokládají příklady z Epölu, Nyergesújfalu, Budiměřic či Velelib. Půdorys byl většinou nepravidelný (často eliptický) a vymezovala jej kamenná ohradní zeď.

¹⁹⁶ MIKLÓSI-SIKES, Köbe Vésett Történelem, s. 28.

V ohradní zdi bývala většinou jen jedna dvoukřídlá brána, jejíž umístění a vazba na vstup do kostela/kaple v podstatě předurčovala kompoziční členění areálu (pravidelné, osově, nepravidelné). Hlavní hřbitovní kříž nebyl umístěn na kompozičně významném místě, ale nejčastěji při pohledové straně kostela. Stromová vegetace byla výrazně omezena ve prospěch hrobových míst. Pokud se někde vyskytovala, měla charakter náletových dřevin a rostla po obvodu pohřebiště, výjimečně lemovala bránu ať již uvnitř nebo vně pohřebiště. Samotné hrobové pole nemělo výrazné kompoziční členění. Společným jmenovatelem všech kostelních hřbitovů se stal nedostatek místa, který měly vyřešit kostnice. Jejich podoba byla rozmanitá a stejně rozmanité bylo jejich umístění. Ohradní zdi byly následně často využity jako zdroj stavebního materiálu.

Josefský hřbitov

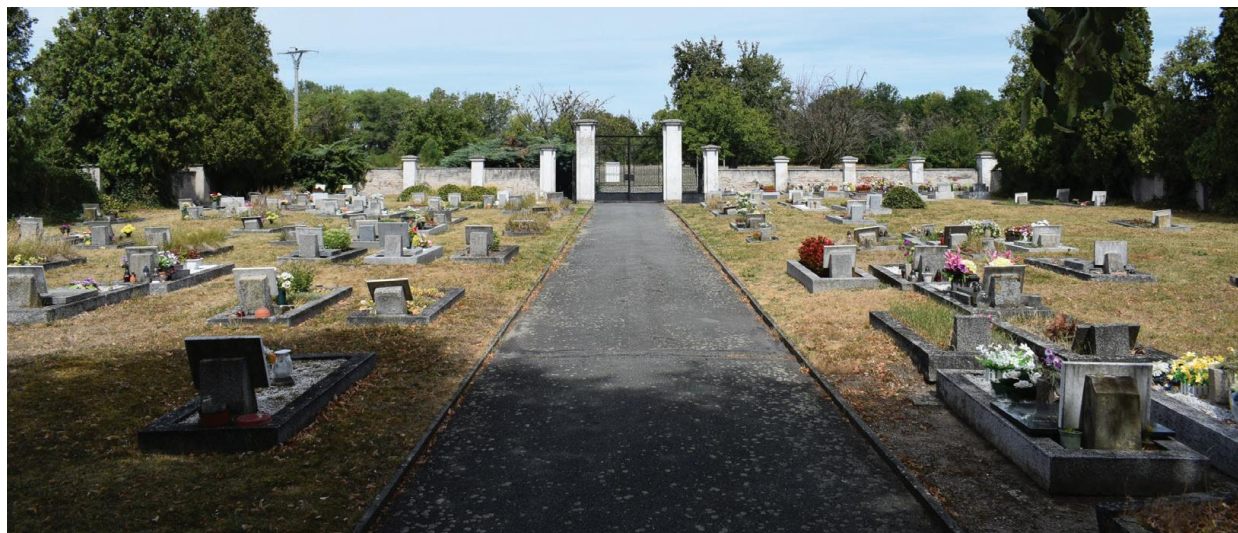
Josefský typ hřbitova zjednodušeně řečeno vycházel z požadavků josefínských reforem (resp. z jejich obecně přijímaných závěrů): založen mezi lety 1784 – 1870,¹⁹⁷ umístěn mimo sídlo, bez kostela/kaple – tedy *friedhof*. Málokterý by ale splňoval požadavek minimální vzdálenosti čtvrt hodiny pěší chůze od obce (asi 1 km). V době založení by tuto podmínku splňovaly snad pouze nové hřbitovy pod starým kostelem v Nagysápu, katolické hřbitovy v Máriahalomu a Pilismarótu a oba hřbitovy v Dömösu. Na Nymbursku by to byly nejspíše hřbitovy v Budiměřicích, Hořátvi, Kounicích, Loučeni. Ostatní hřbitovy v podstatě sousedily se zahradami sídla (např. Csolnok, Sárísáp, evangelický hřbitov v Bošíně, katolický v Sadské). Do tohoto typu hřbitova náleží v okrese Ostřihom 23 pohřebišť (40 %) a v okrese Nymburk 18 pohřebišť (15 %). Na rozdíl od typu *kirchhof* zde byla nejvýraznějším skladebným prvkem hřbitovní zeď. Josefský typ hřbitova měl většinou pravidelný půdorys o průměrné výměře 2 000 m² (v okrese Nymburk) a asi 3 000 m² (v okrese Ostřihom), avšak jeho členění nebylo patrně ještě přísně pravidelné či osově (nezachovaly se náhrobky na původním místě). Výjimkou měly být evangelické hřbitovy, kde se uspořádání hrobů do řad mělo inspirovat prostotou a rovností zemřelých.¹⁹⁸ Hlavní hřbitovní kříže se na některých pohřebišťích dochovaly ale v druhotné poloze nebo v místě kompozičně nijak zvlášť zajímavém (např. Dömös a Máriahalom). Dřeviny měly růst především po obvodu hřbitovů, kde plnily funkci bariéry před škodlivinami ze hřbitovů.¹⁹⁹ V dané době již vznikaly márnice jako náhrada za kostnice. Jejich podoba i poloha jsou většinou známé jen z kartografických pramenů pořízených po polovině 19. století.

Charakteristiku *josefského* typu hřbitova v okrese Nymburk poněkud narušily evangelické hřbitovy v Bošíně a Chlebech. Místní sbory je založily (v souladu s reformami za obcí) před rokem 1790 a ještě v první polovině 19. století se jejich součástí staly modlitebny/kostely. V podstatě šlo o obrácený postup proti *kirchhofům*, kde byl kostel (nejčastěji v centru obce) iniciační stavbou. Vyjma

¹⁹⁷ Jako poznámka č. 83.

¹⁹⁸ K tomuto blíže: SÖRRIES, Ruhe sanft, s. 124; ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. Pozvání do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku. Brno, 2001, s. 559.

¹⁹⁹ TINKOVÁ, Zámeřná mefitis, s. 194.

Obr. 23. Opolany, okres Nymburk, památkově chráněný evangelický hřbitov (1899) se vyznačuje skromnými náhrobky jednotného vzhledu řazenými dle data pohřbu. (Foto: autor, 2018).

hřbitova v Opolanech se evangelické sbory v okrese Nymburk neinspirovaly ideovým vzorem prostoty a rovnosti zemřelých.²⁰⁰ V okrese Ostřihom měly více dramatický vývoj evangelické hřbitovy v Nagysápu a Únech. Nejen že jich v obci vzniklo více, ale také prošly větší mírou zapomnění a devastace.²⁰¹

Františko-josefský hřbitov

Hřbitovy založené dle požadavků zdravotního zákona mezi lety 1870/1876 – 1918 by bylo možné nazvat *františko-josefské* (po vzoru třetího vojenského mapování). Celkem jich bylo/je v okrese Nymburk 23 (19 %). V okrese Ostřihom by se k tomuto typu hřbitova mohly hlásit jen čtyři (7 %), ale je třeba zohlednit sedm pohřebišť, která se v tu dobu rozšiřovala. Charakteristickým znakem *františko-josefských* hřbitovů je obdélný půdorys o průměrné výměře 5 000 m² (v okrese Nymburk) a 8 500 m² (v okrese Ostřihom). Odlišné bylo i architektonické provedení. V okrese Nymburk šlo o typické reprezentativní plochy, a proto řada z nich byla řešena na základě náročnější projektové přípravy (např. Lysá nad Labem, Městec Králové, Poděbrady-Kluk, Rožďalovice). V okrese Ostřihom se k reprezentativním nově založeným mohl řadit patrně jen Svatoanenský hřbitov v Ostřihomi. Z rozšiřovaných hřbitovů získal reprezentativní charakter hřbitov v Csolnoku, Dorogu a Belvárosi Temető v Ostřihomi.

Opět byla základním skladebným prvkem ohradní zeď. Stále častěji se jako stavební materiál objevovala pálená cihla, která na přelomu 19. a 20. století získala na oblibě i jako architektonický detail. Vstupy na hřbitovy byly oproti předchozímu období pojímány více reprezentativně, za využití neomítaných pískovcových kvádrů a náročně pojatých kovaných bran. Hlavní hřbitovní kříže se na katolických hřbitovech umísťovaly do středů nově navržených osových či pravidelných hřbitovních kompozic. Jednalo se v podstatě o *friedhof* nového typu.

²⁰⁰ NOLL, Několik poznámek k evangelickým hřbitovům, s. 109.

²⁰¹ HARIS – SOMORJAY, Magyarország, s. 134.

Obr. 24. Ostřihom, okres Ostřihom, reprezentativní oplocení hlavní část městského hřbitova v Sándor Petőfi utca. (Foto: autor, 2021).

Hřbitovní kaple byly poměrně vzácné, což souviselo i s tím, že po roce 1870/1876 mohly obce zakládat nekonfesijní hřbitovy. Pokud kaple vznikla, mívala často historizující vzhled. Před rokem 1900 se také ve vazbě na zdravotnická nařízení výrazně rozmohla výstavba márníc. Na rozdíl od předchozích typů hřbitovů se výrazně více zachovala vegetační složka z doby založení hřbitova, která nejčastěji ve formě liniových lipových výsadeb lemuje ohradní zdi. Vzrostlé stromy z této doby jsou také nejnápadnějším prvkem v krajině i sídle.²⁰² S reprezentací také souvisely stále častější výsadby introdukovaných dřevin, zejména zrav západní a východní (*Thuja occidentalis* a *orientalis*). Introdukované dřeviny buď doplňovaly stělu náhrobku, nebo zvýrazňovaly kompozici hřbitova.²⁰³

Vlastní architektonické pojetí náhrobků i nejdůležitějších objektů hřbitova přejímalo mnoho motivů z renesance a také lidového umění.²⁰⁴ Na začátku 20. století se ale stále více uplatňovaly módní secesní rostlinné motivy.²⁰⁵

Prvorepublikový hřbitov 1919 - 1938/1939

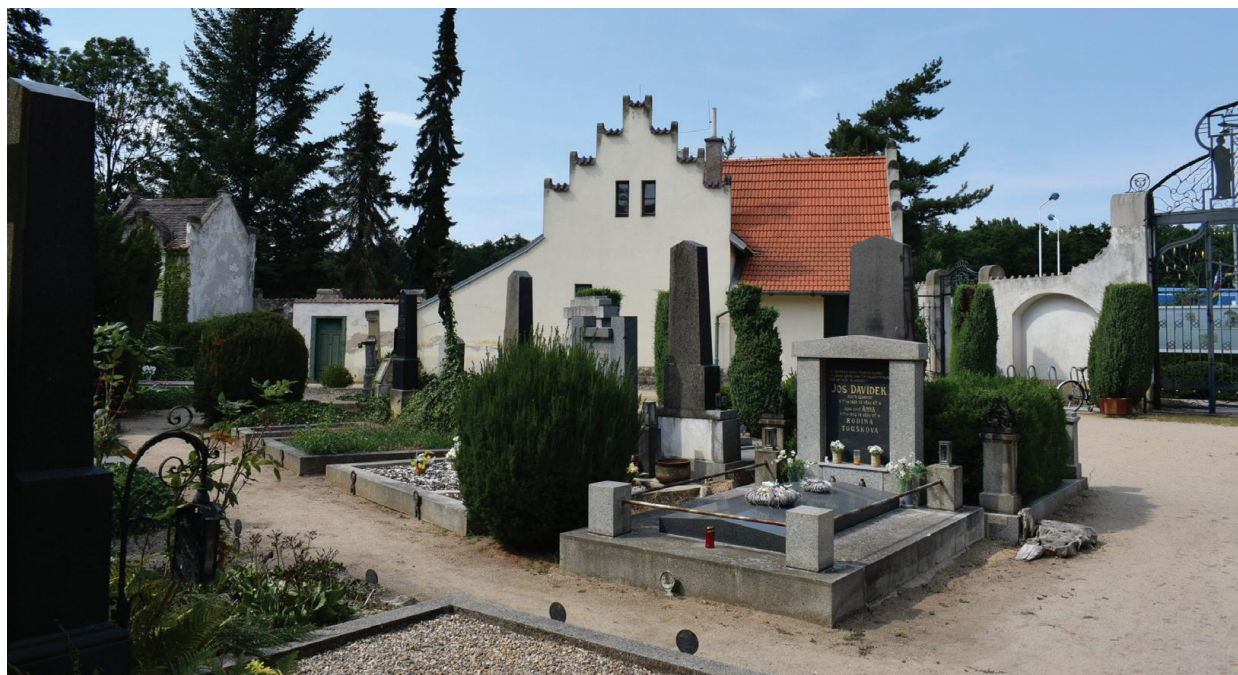
Vznik Československé republiky roku 1918 a její právní prostředí přineslo zásadní změnu v přístupu ke kremaci. Opomenout nelze ani snahu o snížení vlivu římskokatolické církve, která se na nových obecních hřbitovech projevila absencí hlavního kříže. Je zde ale také cítit snaha obcí o nezávislost, jež se projevila právě stavbu vlastních hřbitovů. Tím v podstatě došlo k dokončení hřbitovní struktury české novověké krajiny. Důvodem je fakt, že hřbitovy stavěly především malé obce (i když jsou známá i sdružení obcí pro stavbu společného komunálního hřbitova). V době mezi lety 1918 - 1938/1939 vzniklo v okrese Nymburk 31 hřbi-

²⁰² Blíže k tématu např.: CZARNA, Flora, s. 225-246.

²⁰³ Mimo jiné např.: VANĚK, Josef. Květinová výzdoba hrobů. Nový Bydžov, 1940.

²⁰⁴ BOLLA, A magyar art deco építészet. Hungarian art deco architecture, I. rész, s. 153.

²⁰⁵ BÁNYAI - CSANÁDI - CSÁKI - DANKÓ - FEJÉRDY - GYÖKÖZ - HARAZSTI - NAGY-CSE-RE - NEGYELA - PAPP - SZABÓ - SZECCSEY, The House of Eternity, s. 24.

Obr. 25. Poděbrady, okres Nymburk, pohled na domek hrobníka a část secesní kované brány památkově chráněného městského hřbitova (1903). (Foto: autor, 2018).

toů tohoto typu (25 %). V okrese Ostřihom to byly jen dva nové (4 %) a patrně jen dva se rozšířily. Proto charakteristika *prvorepublikového* hřbitova bude s ohledem na četnost vztažena především na české prostředí. Předně oproti předchozímu typu klesá průměrná výměra hřbitova na 2 400 m². Novinkou je rovněž založení urnového háje (kolumbárium bylo a stále je poměrně vzácné). Většinou se nacházel v samostatných odděleních hřbitovů, vymezených tvarovanými živými ploty z konifer. Nový typ hřbitova podpořily i moderní architektonické styly (konstruktivismus a funkcionalismus), které stavěly na praktičnosti a účelnosti při využití nových technologií a materiálů (vápenocementové cihly, umělý kámen, beton). Vznik obou samostatných států inicioval v architektuře i tzv. národní sloh a art deco. Následující anti-liberální Horthyho režim nepřál avantgardě, a maďarští umělci proto hledali nové vyjádření v architektuře, které asi nejlépe ztvárnil Lajos Kazma. Oproti západnímu (i českému) art decu je maďarské méně okázalé a dekorativní. Inspiraci bralo více v antice (Egypt a dálný Východ) a baroku než v neoklasicismu.²⁰⁶

Stále více klesal důraz na úplné odblokování světa za zdi plnou opticky neprostupnou překážkou. Minimálně na straně vstupu byly zdi prolomeny jednoduchým mřížovím. V rámci architektonické hravosti a zvýšení dynamiky získaly vstupní prostory na dramatickosti užitím konkávních či konvexních oblouků. Pojetí hřbitova jako instituce, jež vyžadovala pozornost a současně sama mohla reprezentovat, bylo nejnápadnější právě na těchto hřbitovech, kde byl mnohdy vstup pojednán nezvykle monumentálně (např. Čilec, Jíkev, Milčice, Vinice).

Zcela novým i když ne široce rozšířeným objektem na hřbitovech se staly oficiální památníky na konec první světové války. V Čechách to byly již od roku 1919 památky na československé legionáře. V Maďarsku od roku 1931 vznikaly

²⁰⁶ BOLLA, A magyar art deco, I. rész, s. 272.

Obr. 26. Čilec, okres Nymburk, před architektonicky náročně pojatým vstupem na obecní hřbitov (1938) se nachází urnový hrob s popelem oběti umučené v koncentračním táboře Mauthausen. (Foto: autor, 2018).

památky hnutí Za maďarskou příslušnost (Magyar ösztetartozásra), připomínající odloučené části země a maďarskou jednotu. Až na výjimky je většina z nich historizujícího stylu.²⁰⁷

Charakteristické pro *prvorepublikový* typ hřbitovů se stalo i užití většího množství konifer, z nichž v Čechách dominovaly smrky pichlavé (*Picea pungens*) a sloupovitý jalovec obecný (*Juniperus communis* Hibernica). V okrese Ostříhom jsou mnohem častější smrky ztepilé (*Picea abies*) a cypřišky (*Chamaecyparis lawsoniana*).²⁰⁸

Socialistický hřbitov²⁰⁹

Pokud předchozí typ hřbitova byl v okrese Ostříhom vzácný, potom *socialistický* se zde vyskytuje mnohem častěji, a to zvláště na rozšířených částech hřbitovů. Jeho počátek lze klást zhruba do let 1945 – 1950 ve vazbě na nastoupivší komunistický režim, ale také z důvodu postupného zaplňování trhu stavebním materiálem, který byl po válce nedostatkový. Čistě socialistické hřbitovy vznikly v okrese Ostříhom tři (nové hřbitovy v Nagysápu a Piliscsévu a Ostříhomi-Kertváros), a měly průměrnou výměru 7 000 m². Také se zde prvně významně rozšířily rozptylové loučky, které si postupně stále více oblíbily významné osobnosti.²¹⁰

V okrese Nymburk byly založeny čtyři *socialistické* hřbitovy (Hradčany, nový hřbitov Chroustov, nový hřbitov Křinec a Vlkov pod Oškobrhem/Kolaje), ovšem s výrazně menší průměrnou výměru 4 500 m². Přestože jde o nepatrný podíl 3 %

²⁰⁷ BOLLA, A magyar art deco építészet. Hungarian art deco architecture, I. rész, s. 190.

²⁰⁸ K tomu blíže SVOBODA, Stanislav. Dřeviny hřbitovů okresu Nymburk ve středoevropském kontextu, která bude publikována ve Zprávách památkové péče, 2023, roč. 83, č. 1.

²⁰⁹ Označení *socialistický* typ hřbitova nekoresponduje s oficiálním přijetím československého socialismu v roce 1960. Je tím myšleno sjednocení pohledu na hospodářství a myšlení společnosti.

²¹⁰ TÓTH, Vilmos. Fiumei úti sírkert. Budapest, 2008, s. 195.

Obr. 27. Ostríhom, okres Ostríhom, smrky ztepilé na Svatojiřském hřbitově jsou výraznými dominantami. (Foto: autor, 2021).

ze všech sledovaných hřbitovů, je nutné upozornit, že po roce 1945 došlo u řady hřbitovů k rozšíření.

Hřbitov se v kompozici lišil od *proorepublikového* jen v drobnostech, kterými se staly rozptylové/vsypové loučky a případné pomníky padlých z druhé světové války, resp. nově postavené/rekonstruované pomníky padlým z obou válečných konfliktů. Tyto znaky však nejsou výhradní doménou socialistických hřbitovů, neboť se s nimi lze setkat i na starších hřbitovech nebo na rozšířených plochách starších hřbitovů. Mnohem nápadnějším projevem, a tedy i charakteristickým znakem, se stal nedostatek stavebního materiálu, který vedl k opuštění tradice plných ohradních zdí. Ty nahradilo oplocení (většinou po celém obvodu) kované či drátěné, později i betonové prefabrikáty. V tomto směru lze nalézt jistou podobnost s vývojem v okrese Ostřihom, kde samozřejmě také došlo k rozšiřování hřbitovů. Pokud byla na socialistických hřbitovech realizována stavba, šlo především o márnici. Zúžil se i sortiment kamene pro výrobu náhrobků, což vedlo k druhotnému užití starých náhrobků, masivnímu používání umělého kamene a betonu.²¹¹ To vedlo v padesátých letech ke vzniku tzv. betonové éry.²¹² Tomuto směru odpovídá dobové označení utilitarismus.²¹³

Obr. 28. Sárissáp, okres Ostřihom, ukázka betonové produkce náhrobků. (Foto: autor, 2021).

Ve snaze po snížení nákladů na údržbu se pozvolna ze hřbitova symbolicky označovaného „zelená zahrada“ stala „zahrada kamenná/betonová“. Hřbitovní vegetace se projevovala tradičním sortimentem dřevin vystavěným zejména na lípě (*Tilia sp.*) a javoru (*Acer sp.*), resp. kulovitěm kultivaru javoru mléč (*Acer platanoides* Globosum). V teplejším maďarském regionu se navíc hojně sázel ja-

²¹¹ KOVÁŘ – PEŘINKOVÁ – ŠPATENKOVÁ, Hřbitov, s. 69.

²¹² MIKLÓSI-SIKES, Köbe Vésett Történelem, s. 32.

²¹³ GAAL – GRÁNITZ, Örök házsongárd. s. 328.

sanovec (*Koelreuteria sp.*) a břestovec (*Celtis sp.*). Přechodnou proměnu zaznamenalo keřové patro, kde se zejména v 80. letech výrazně rozšířily jalovce čínské (*Juniperus chinensis*) a jejich pestrolisté kultivary. Ty však pro svou relativní krátkověkost ze hřbitovů zmizely. V okrese Ostřihom je nahradily kvetoucí ibišky syrské (*Hibiscus syriacus*).

Současný hřbitov

Současný typ hřbitova se objevuje až na přelomu tisíciletí. K charakteristickým znakům patří nové stavební materiály jako pohledový beton, kortenová (korozi odolná) ocel, gabionové ploty a koše, sklo. Architektonický styl ovládl minimalismus, a to jak v úspoře stavebního materiálu, prostotě geometrického řešení architektury, ale také z hlediska minimalizace údržby.

Pro ostřihomský okres je velmi pěknou ukázkou nový hřbitov (Új Temető) v Nyergesújfalu, který v sobě snoubí citlivé začlenění do historické krajiny (antické vykopávky, zbytky barokních bastionů pevnosti, památník milénia) i šetrný přístup k přírodě (zachování suchých trávníků a otevřená písčiny). V Čechách se současný typ prosadil až po roce 2019 v rámci rozšíření hřbitovů v Milovicích a Pátku. Opět se jedná o plošně menší výměry než v okrese Ostřihom. Také architektonické pojetí je více technické a přírodní stanoviště zde hraje jen vedlejší roli. Není ovšem vyloučeno, že se pod vlivem ekologických tendencí ve společnosti začnou více uplatňovat přírodní hřbitovy, jejichž myšlenka bude založena na původním/místním stavebním i rostlinném materiálu.²¹⁴ Příkladem mohou být hřbitovy v nedalekém Rakousku²¹⁵ či Německu.²¹⁶

Hřbitov, součást křesťanské i sekularizované krajiny

Hřbitov je od pradávna civilizačním prvkem v kulturní krajině, který na sebe strhával pozornost nejen v době pohřbu jedince, ale také ve vazbě na následný kult mrtvých. Přáním zemřelých byla snaha se nechat pohřbít co nejbližší k ostatkům svatých, což v našich podmínkách odpovídalo pohřbu v blízkosti kostela. Hřbitov tak (spolu)vytvářel typ křesťanské krajiny. Pokud byl hřbitovní areál (kostel, kostnice a ohradní zeď) zakreslen na mapách prvního vojenského mapování, dokládá to, že měl jako krajinný prvek funkci orientačního bodu a pro vojenské účely i strategický význam. V té době byly hřbitovy v okrese Ostřihom v důsledku předchozí okupace Osmany patrně méně výrazné než hřbitovy okresu Nymburk, protože v mapovém díle nebyl nalezen ani jeden ohrazený areál u kostela.

Skutečnost, že se hřbitov stal krajinným fenoménem nepřímo zavinily i josefínské reformy, které nařizovaly přesun hřbitova mimo sídlo, tedy do volné krajiny a nejlépe na výše položená místa (s ohledem na hladinu podzemní vody), která jsou samozřejmě v krajině nápadnější. Hřbitovy (*friedhofs*) okresu Ostřihom jsou toho příkladem, protože 24 lokalit (42 %) je skutečně na výrazném nebo

²¹⁴ DOBEŠOVÁ, Blanka. "Až umřu, zasad'te na mně jabloň" Environmentální a společenské přínosy přírodního pohřebnictví (diplomová práce). Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2012.

²¹⁵ BAUER, T. Werner. Wiener Friedhofsführer. Genaue Beschreibung sämtlicher Begräbnisstätten nebst einer Geschichte des Wiener Bestattungswesens. Wien, 2004, s. 293.

²¹⁶ HASSE, Bestattungsorte, s. 111, 118.

Obr. 29. Nyergesújfalu, okres Ostříhom, na novém hřbitově (2001) se kromě pozoruhodné zvonice u pomníku obětem roku 1956 (v pozadí) nachází také památkově chráněný sloup Nejsvětější Trojice. (Foto: autor, 2021).

svažitém místě. Rovněž vytvoření potřebné hřbitovní infrastruktury jako byly cesty, márnice, ohradní zdi či izolační zeleň na sebe poutalo pozornost a mnohdy byly právě tyto prvky oním krajinným fenoménem, který se zejména v zemědělské krajině výrazně uplatňoval. Na rozdíl od českého prostředí lze v Uhrách vysledovat od 19. století jistou velkorysost při zakládání pohřebišť, protože se většinou jednalo o rozsáhlé areály (minimálně o polovinu větší než v Čechách), které navzdory svému stáří nejsou dodnes zaplněné, a proto působí dojmem volnosti.

Kostelní hřbitovy (*kirchhofy*) přes mnohá omezení nedošly úplného zatracení. Za čtvrt tisíciletí platnosti reformy se v Čechách zcela nepodařilo odloučit kostely od hřbitovů, a tak i nadále figurují mezi významnými krajinnými prvky. V okrese Nymburk jich bylo/je celkem 44 (37 %), přičemž v provozu jich je 13. Trochu jiné to je v okrese Ostříhom, kde z celkového počtu 24 *kirchhofů* (42 %) je v provozu jen jediný. Zajímavější je spíše jejich „druhý“ život v mentalitě společnosti, která v podstatě stále očekává (nebo minimálně není překvapena), že v Čechách nalezne hřbitov v blízkosti kostela.

Společným tématem obou zkoumaných lokalit jsou evangelické hřbitovy, které se v Uhrách objevily již v 17. století, zatímco v Čechách až na konci 18. století na základě Tolerančního patentu – tedy v podstatě souběžně s hygienickými a zdravotními reformami. Navíc je zde pozoruhodná souvislost v podobě vysílání evangelických farářů z Uher do Čech. Na tuto skutečnost odkazují ještě dnes některé zachované náhrobky převážně z počátku 19. století.

Po roce 1918 došlo v okrese Ostříhom k jakémusi zakonzervování hřbitovní struktury. Nová pohřebiště vznikala minimálně, a to z důvodu výrazného politického, hospodářského i národnostního oslabení zaniklého Uherského království.

Obr. 30. Chleby, okres Nymburk, na evangelickém hřbitově se nachází řada pozoruhodných náhrobků. Mezi nimi i pastora Josefa Szalatnaye († 11. 9. 1836). (Foto: autor, 2021).

Mnohem častěji se přistupovalo k rozšíření starších hřbitovů. Naopak v okrese Nymburk v době mezi oběma světovými válkami nastal nebývalý rozvoj, což dokládá 31 nových hřbitovů (25 %). Jejich projev v krajině byl vůči starším typům více technický až utilitární. Konstruktivismus a funkcionalismus prosazovaly nové stavební materiály, které silně kontrastovaly s dosavadní tradicí. Taktéž architektonické návrhy, které měly posílit reprezentativní roli, strhávaly na sebe pozornost. Tím se hřbitovy staly nápadnými prvky v krajině i sídlech.

Druhá polovina 20. století se v obou oblastech vyznačovala hledáním nového přístupu ke smrti. To hmatatelně dokumentovala kremace a s tím spojená proměna potřeb občanského vybavení. Na *socialistických* hřbitovech se objevují nové prvky jako rozptylová loučka či urnový háj, ale jejich existence se v krajině v podstatě neprojeví. Více se projevilo společenské a politické klima obou sledovaných regionů. Společným jmenovatelem bylo plánovité hospodářství a politická ideologie komunistických stran. Doba materiálního nedostatku se projevila také shodně, a to zvýšenou produkcí betonových náhrobků a dalších prefabrikovaných výrobků, které nahradily předchozí kamenosochařskou výrobu.

Modernizace hřbitovů nastala přibližně na počátku 21. století ve vazbě na generační obměnu, dožívání stavebních materiálů a samozřejmě změnu politické linie. Z hlediska intenzity údržby je třeba zmínit, že české hřbitovy jsou udržovány více zahradnickým způsobem. Probíhá tu zřetelně častěji seč trávy a je patrná výraznější květinová výsadba na záhonových hrobech. Maďarské hřbitovy mají i s ohledem k teplejšímu klimatu a svažitosti pozemků více přírodní charakter, který odpovídá více současným ekologickým trendům.

Hřbitov jako krajinný fenomén se dnes uplatňuje především ve volné krajině, popř. na okraji vesnic, kde jeho technický vzhled kontrastuje především s přírodními charakteristikami místa. S odstupem času od založení hřbitova jeho nápadnost klesá, a to ve vazbě na cílové sadové úpravy nebo naopak přírodní sukcesi, které začlení hřbitov do krajiny. Nejnápadnějším skladebným prvkem hřbitova je jednoznačně jeho oplocení. Jedná-li se o *kirchhof*, je fenomén hřbitova výrazně podpořen objektem kostela či hřbitovní kaple. U *friedhofů* to je zase výrazná brána. Opomenout nelze ani technickou infrastrukturu, zejména komunikace a parkoviště.

Přirozeně je hřbitov tím nápadnější, čím má větší rozlohu a slouží většímu počtu obcí. V takovém případě se z něho stává frekventované místo paměti, které k sobě váže další společenské aktivity. Kromě vzpomínky všech zemřelých, Velikonoc, významných osobností, uctívání památníků na rok 1918 a 1945 (v Čechách), resp. 1920, 1945 a 1956 (v Maďarsku), to může být i stále více oblíbená hřbitovní turistika.²¹⁷ Nezáleží přitom, že hřbitovy zaujímají v rámci katastrů obcí nepatrný podíl výměry (do 0,05 % plochy). Podstatná je jejich kulturní a historická hodnota, která pozitivně ovlivňuje místo krajinného rázu. Největší měrou k tomu přispívá kvalita architektonického návrhu, kamenosochařské produkce a sadové úpravy. Najdou se ale i taková specifika, jako cizojazyčné sepulkrální nápisy, jež dokumentují jedinečnost místa.

²¹⁷ LUSTOVÁ, Kristýna. Využití tzv. hřbitovní turistiky v cestovním ruchu (diplomová práce). Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 2019; BOGNÁR-KIS - CSANÁDI - DANKÓ - GYÖKÖZ - KAPÁS - KOVÁCS - NAGY-CSERÉ - PAPP - SZECSEY - TÓTH, More than a Graveyard; KOVAŘÍK, Petr - FRAJEROVÁ, Blanka. Klíč k českým hřbitovům, Praha 2013; BURAK - OKÓLSKA, Friedhöfe des alten Breslaus; BAUER, T. Werner, Wiener Friedhofsführer. Genaue Beschreibung sämtlicher Begräbnisstätten nebst einer Geschichte des Wiener Bestattungswesens, Wien 2004.

Seznam použitých pramenů a literatury:

Archivy:

Národní archiv, f. České guberniu, díl IX. – Publicum, část 1., 1748 – 1805.

NA, f. České guberniu, díl IX. – Publicum, část 2., 1806 – 1835.

NA, f. České guberniu, díl IX. – Publicum, část 3., 1748 – 1835.

Státní oblastní archiv Praha – Státní okresní archiv Nymburk, fond Okresní národní výbor Nymburk 1945 – 1990, Koncepce rozvoje pohřebnictví v okrese Nymburk.

Edice pramenů:

SCHALLER, Jaroslaus. Topographie des Königreiches Böhmen, Vierter Theil. Bunzlauer Kreis. Prag und Wien, 1790.

SCHALLER, Jaroslaus. Topographie des Königreiches Böhmen, Sechzehnter Theil. Bidschower Kreis. Prag und Wien, 1790.

SCHALLER, Jaroslaus. Topographie des Königreiches Böhmen, Zehnter Theil. Kaurzimer Kreis. Prag und Wien, 1782.

SOMMER, Johann Gottfried. Böhmen. Bidschower Kreis. Prag, 1835.

SOMMER, Johann Gottfried. Böhmen. Bunzlauer Kreis. Prag, 1834.

Monografie a sborníky jako celek:

ARIÈS, Philippe. Dějiny smrti, díl I. Doba ležících. Praha, 2000.

ARIÈS, Philippe, Dějiny smrti, díl II. Zdivočelá smrt. Praha, 2000.

ASSMANN, Jan. Kultura a paměť. Český Těšín, 2001.

BATÁRI, Nagyné Zsuzsana. An Exhibition is born. Questions of Preparing Open Air Exhibitions Based on the Case Study of the Northern Hungarian Village Regional Unit. Szentendre, 2014.

BAUER, T. Werner. Wiener Friedhofsführer. Genaue Beschreibung sämtlicher Begräbnisstätten nebst einer Geschichte des Wiener Bestattungswesens. Wien, 2004.

BOLLA, Zoltán. A magyar art deco építészet. Hungarian art deco architecture, I. rész, második, javított kiadás, Budapest, 2018.

BURAK, Marek – OKÓLSKA, Halina. Friedhöfe des alten Breslaus. Wroclaw, 2007.

CZAPLIŃSKI, Marek – KASZUBA, Elżbieta – WAŚ, gabriela – ŻERELIK, Rościsław. Historia Śląska. Wroclaw, 2002.

ČAPKOVÁ, Vendula – TATAROVÁ, Petra. Milovice aneb 100 let od založení vojenského cvičiště. Milovice, 2004.

DELUMEAU, Jean. Strach na západě ve 14. – 18. století. Obležená obec. Díl I. Praha, 1997.

DVOŘÁK, Max. Katechismus památkové péče. Praha, 2004. RIEGL, Alois. Moderní památková péče. Praha, 2003.

FAZEKÁS, Árpád – SZEKRÉNYES, András. Nyíregyháza temetői. Nyíregyháza, 1990.

FOJTÍK, Pavel – HRABĚTOVÁ, Jana – KRUMPHOLZOVÁ, Jana – SÝKORA, František – ŠORM, Petr – TUZAR, Bohumil – VINDUŠKA, Jan. Historie a současnost podnikání na Nymbursku a Poděbradsku. Chomutov, 2001.

GAAL, György – GRÁNITZ, Miklós. Örök házsongárd. Kolozsvár és sírkertje a századok sodrában, 2. kötet. Budapest, 2010.

GÄLZER, Ralph – GÄLZER, Ilona. Gärten des Friedens. Ländliche Kirchhöfe und Friedhöfe in Niederösterreich. Gaaden bei Mödling, 2006.

GÄLZER, Ralph. Alte Dorfkirchhöfe in Österreich. Zeugen unserer Kultur – Wege zu ihrer Erhaltung. Gaaden bei Wien, 2003.

- GECSÉNE TAR, Imola. Történeti temetők Magyarországon, disertační práce, Budapest Corvinus University. Budapest, 2012.
- GOJDA, Martin. Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha, 2000.
- GROLICH, Vratislav. Blanenská umělecká litina. Brno, 1991.
- HARIS, Andrea –SOMORJAY, Sélysette (ed.). Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye. Komárom-Esztergom County, 2005.
- HELFERT, Joseph. Von der Erbauung, Erhaltung, und Herstellung kirchlicher Gebäude. Wien, 1823.
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan. Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost. Praha, 2005.
- HRABĚTOVÁ, Jana. Památky Nymburska. Soupis nemovitých památek na okrese Nymburk. Nové Město nad Cidlinou, 1998.
- HRUBÝ, Petr –ALTOVÁ, Eva – KADLEC, Antonín. Metodika dokumentace drobných památek. Ústí nad Labem, 2015.
- CHVÁTAL, Václav Fred. Metodika dokumentace a výzkumu židovských hřbitovů. Tachov, 2014.
- JÖCKLE, Clemens. Memento mori. Historie pohřbívání a uctívání mrtvých. Praha, 2000.
- JUNEK, Jiří – KOUKALOVÁ, Šárka –LUKEŠ, Zdeněk. 100 staveb moderní architektury Středočeského kraje. Praha, 2006.
- KITLITSCHKA, Werner. Grabkultur und Grabskulptur in Wien und Niederösterreich. St. Pölten, 1987.
- KOLEJKA, Jaromír. Nauka o krajině. Geografický pohled a východiska. Praha, 2013.
- KONTLER, László – PRAŽÁK, Richard. Dějiny Maďarska. Jihlava, 2008.
- KÓS, Károly. Erdély népi építészet. Kelenföld, 1990.
- KOVÁŘ, Jan – PEŘINKOVÁ, Martina – ŠPATENKOVÁ, Naděžda et al. Hřbitov jako veřejný prostor. Ostrava, 2014.
- KOVARIK, Petr – FRAJEROVÁ, Blanka. Klíč k českým hřbitovům. Praha, 2013.
- KUČA, Karel. Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Díl I.–VI. Praha, 1996 – 2004.
- KUČA, Karel – KUČOVÁ, Věra. Principy památkového urbanismu. Chlumeck nad Cidlinou, 2000.
- KUČOVÁ, Věra – DOSTÁLEK, Jiří – EHRLICH, Marek – KUČA, Karel – PACÁKOVÁ, Božena. Metodika tvorby standardizovaného záznamu krajinné památkové zóny. Praha, 2014.
- KUDRNÁČ, Václav. Úplný adresář a popis politického okresu Poděbradského. Jičín, 1902.
- KUPKA, Jiří. Krajiny kulturní a historické. Vliv hodnot kulturní a historické charakteristiky na krajinný ráz naší krajiny. Praha, 2010.
- LETÉNYI, Árpád – TÓTH, Endre (red.), Hajdú-Bihar Temetömvészete. Debrecen, 1980.
- LINDNER Gerhard (ed.). Friedhof und Denkmal. St. Pölten, 2009.
- LOUDILOVÁ, Miloslava. Milovice 600 let. Pohled do jejich vývoje v průběhu dějin 1396–1996. Lysá nad Labem, 1996.
- MICHALSKA, Małgorzata. Małe formy architektury sakralnej Zaolzia. Krzyże – kapliczky – figury. Czeski Cieszyn, 2001.
- MIKLÓSI-SIKES, Csaba. Kőbe Véssett Történelem. A Sümegi Városi Temetők Története és Sírjelei 1950-ig. Sümeg, 2002.
- MIKULEC, Jiří. Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích. Příbram, 2013.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. Narození a smrt v české lidové kultuře. Jihlava, 2004.
- OUŘEDNÍČEK, Martin – JÍCHOVÁ, Jana – POSPÍŠILOVÁ, Lucie (eds.). Historický atlas obyvatelstva českých zemí. Praha, 2017.
- POCHE, Emanuel. Umělecké památky Čech 1 – 4. Praha, 1977 – 1982.

- PRAHL, Roman et al. Umění náhrobku v českých zemích let 1780 – 1830. Praha, 2004.
- RIEGL, Alois. Moderní památková péče. Praha, 2003.
- RISY Ronald (red.). Verstorben, begraben und vergessen? Begleitbuch zur gleichnamigen Ausstellung im Stadtmuseum St. Pölten, 12. 9. 2018 – 12. 4. 2020. Melk, 2019.
- ROHÁČEK, Jiří. Epigrafika v památkové péči. Praha, 2007.
- ŘEHOUNEK, Jan. Nymburk, královské město v červených hradbách. Nymburk, 2012.
- SEMOTANOVÁ, Eva – CHROMÝ, Pavel – KUČERA, Zdeněk. Historická geografie. Tradice a modernita. Praha, 2018.
- SEMOTANOVÁ, Eva. Historická geografie českých zemí. Praha, 2006.
- SCHAMA, Simon. Krajina a paměť. Praha, 2007.
- SCHEYBAL, Josef V. – SCHEYBALOVÁ, Jana. Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách. Liberec, 1985.
- SCHMITT, Jean-Claude. Revenantni. Živí a mrtví ve středověké společnosti. Praha, 2002.
- SKALÍK, Tomáš. Tiché dominanty veřejného prostoru. Opavské soch III. umění opavských hřbitovů. Opava, 2015.
- SOJKOVÁ, Eva – GLOSOVÁ, Michaela – KUPKA, Jiří – ŠÍŘINA, Petr. Zeleň městských památkových zón Středočeského kraje. Brno, 2014.
- SÖRRIES, Reiner. Ruhe sanft. Kulturgeschichte des Friedhofs. Kevelaer (Deutschland), 2011.
- STEINOVÁ, Šárka – ZÁMEČNÍK, Roman – OTTOMANSKÁ, Stanislava et al. Zahradní umění první Československé republiky a její zahradníci. Praha, 2017.
- Sukkot. BÁNYAI, Viktória – CSANÁDI, Péter – CSÁKI, Tamás – DANKÓ, Dalma – FEJÉRDY, Tamás – GYÖKÖZ, Eleonóra – HARAZSTI, György – NAGY-CSERE, Áron – NEGYELA, László – PAPP, Gábor – SZABÓ, András – SZECCSEY, István. The House of Eternity. The Salgótarjáni Street Jewish Cemetery. Budapest, 2017.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. Pozváni do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku. Brno, 2001.
- SVÁROVSKÝ, Josef. Popis soudního okresu Novobenateckého. Mladá Boleslav, 1920.
- TINKOVÁ, Daniela. Bez zpěvu a bez zvonění. Dekriminalizace sebevraždy mezi sekularizací a medikalizací v 17. – 19. století. Praha, 2021.
- TINKOVÁ, Daniela. Zákeřná mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdě osvěcenských Čechách. Praha, 2012.
- TÓTH, Vilmos. Fiumei úti sírkert. Budapest, 2008.
- VALENČÍK, Michal. Ohrožené památky. Kostely, kaple a kapličky v České republice. Havlíčkův Brod, 2006.
- VANĚK, Josef. Květinová výzdoba hrobů. Nový Bydžov, 1940.
- WAGNER, Bohdan. Sadovnická tvorba II. Praha, 1990.
- WAGNER, Bohdan. Sadovnická tvorba I. Praha, 1989.
- ZÁMEČNÍK, Roman – VAIDA, Pavel – KUŤKOVÁ, Tatiana. Metodika k zajištění a ochraně dalších zahradně-architektonických děl, která nezachytí záběr projektu. Brno, 2016.

Studie a články v časopisech a sbornících, kapitoly v kolektivních monografiích:

- ANGYAL, László. Introduction. In LETÉNYI, Árpád – TÓTH, Endre (red.), Hajdú-Bihar Temetömvészete, s. 308-310.
- BENEŠOVÁ, Marie. Funerální architektura v tvorbě českých architektů druhé poloviny 19. století. LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000. Praha, 2001, s. 92-105.

- CZARNA, Aneta. Flora naczyniowa starch cmentarzy ziemi wschowskiej. In KLINT, Paweł – MALKUS, Marta – SZYMANSKA, Kamila (eds.). Kultura funeralna ziemi wschowskiej. Wschowa, 2010, s. 225-246.
- DANKÓ, Imre. Our Funerals, Cemeteries, the Art of Cemeteries. In LETÉNYI Árpád – TÓTH Endre (red.), Hajdú-Bihar Temetöművészete (župa kolem Debrecínu). Debrecen, 1980, s. 21-45.
- HASSE, Jürgen. Bestattungsorte. Zur Atmosphäre sepulkral-kultureller Räume der Gegenwart, In Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie, 2016, roč. 33, s. 95-123.
- HEJL, Miroslav. Jednotný hřbitov Českobratrské církve evangelické v Opolanech. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 1970, č. 3 a 4, s. 39-42.
- HELLICHOVÁ, Jarmila. Poděbradské hřbitovy. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 1977, č. 3-4, s. 64-70.
- HLAVAČKA, Milan. Místa paměti a jejich „místo“ v historickém a společenském „provozu“. In HLAVAČKA, Milan – MARÈS, Antoine – POKORNÁ, Magdaléna et al. Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace. Praha, 2011. ASSMANN, Kultura a paměť; NORA, Mezi pamětí a historií, s. 7-31.
- HRABĚTOVÁ, Jana. Kříže, boží muka, kapličky a zvoničky na Nymbursku. Příspěvek ke studiu drobných sakrálních památek. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 2003 – 2004, roč. 37, s. 188-228.
- HROCH, Miroslav. Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti. In ŠUSTROVÁ, Radka – HÉDLOVÁ, Luba (eds.). Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti. Praha, 2014, s. 21-55.
- JAKUBCOVÁ, Zuzana – KUREŠOVÁ, Jana. Cestou k zapomenutí. Výrobci a tvůrci náhrobních kamenů na hřbitovech Českolipska od poloviny 19. století do druhé světové války, 1. část. In Fontes Nissae/Prameny Nisy, 2017, roč. XVIII, č. 2, s. 51-69.
- JESCHKE, J. B. Toleranční sbory v našem Polabí. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 1965, č. 1 a 2, s. 13-19.
- KENZLER, Hauke. Die räumliche und geistige Trennung der Toten von den Lebenden durch die Reformation, Siedlungsforschung. In Archäologie – Geschichte – Geographie, 2016, roč. 33, s. 177-199.
- KUČERA, Tomáš. Zeleň a historický urbanismus. Veřejná zeleň IV. In Ochrana přírody, 2016, roč. 71, č. 2, s. 18-21.
- KUČERA, Tomáš. Dřeviny ve městě a jejich význam pro biodiverzitu. Veřejná zeleň II. Ochrana přírody, 2015, roč. 70, č. 6, s. 18-22.
- LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ aneb Pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000. Praha, 2001, s. 238-244.
- MAYL, Paul D. Hungary's Path to Trianon. In Hungarian Review, 2020, roč. XI, č. 1, s. 81-93.
- MAREČEK, František. Hřbitov, Zahradnický slovník naučný, díl 2 Č-H. Praha, 1996, s. 507-509.
- MAUR, Eduard. Smrt ve světle demografické statistiky. In LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000. Praha, 2001, s. 245-254.
- MEIER, Thomas. Tod und Gedenken in der Landschaft – Zur Einführung. Siedlungsforschung. In Archäologie – Geschichte – Geographie, 2016, roč. 33, s. 9-93.

- MYSLIVCOVÁ, Magdalena. Náboženství a veřejný prostor současného českého města na příkladu jihočeského Písku před a po převratu v roce 1989. In HAVELKA, Miloš et al. *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*. Vimperk, 2012, s. 87-126.
- NEŠPOR, Zdeněk. R. „Lepší, jasnější a rozumnější názor na život“ - žeh. Kremační hnutí v českých zemích na konci 19. a v první polovině 20. století, In HAVELKA, Miloš et al. *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*. Vimperk, 2012, s. 313-326.
- NEŠPOR, Zdeněk R. *Evangelíci v novodobých českých dějinách*. In CERMAN, Ivo (ed.). *Habsburkové 1740 – 1918. Vznikání občanské společnosti*. Praha, 2016, s. 320-332.
- NOLL, Jindřich. Několik poznámek k evangelickým hřbitovům konce 19. století. In LORENZO VÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9. – 11. března 2000*. Praha, 2001, s. 106-110.
- NORA, Pierre. Mezi pamětí a historií. *Problematika míst*. In *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*, 1998, roč. 13, č. 4, s. 7-31.
- NOVÁK, László. *Temetkezési helyek és építményeik az alföldön, Különnyomat a Ház és Ember 10. (1995) kötetéből*, s. 165-176.
- O'SULLIVAN, John. *Celebrating Hungary: 1956 and 1989*. In *Hungarian Review*, 2019, roč. X, č. 6, s. 3-6.
- PAUKNEROVÁ, Karolína. *Krajina*. In STORCHOVÁ, Lucie et al. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, 2014, s. 356-364.
- PETRASOVÁ, Taťána. *Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy*. In LORENZO VÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.). *Fenomén smrti v české kultuře*, s. 65-78.
- SEMOTANOVÁ, Eva. *Městská zeleň – historická proměnná*. In *Zahrada – park – krajina*, 2007, roč. XVII, č. 1, s. 11-13.
- POUL, Josef. *Starý hřbitov u sv. Jiří v Nymburce*. In *Vlastivědný zpravodaj Polabí*, 1966, č. 3 a 4, s. 56-58.
- RÉTHELYI, Jenő. *Útszéli keresztek Keszthely környékén, Separatum ex Ethnographia*, 1984, roč. XCV, č. 1, s. 49-69.
- SCHICH, Winfried. *Die „Christianisierung“ der Kulturlandschaft zwischen Elbe und Oder im 12. und 13. Jahrhundert*. In *Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie*, 2020, roč. 20, s. 93-116.
- SCHIMA, Stefan. *Stát a náboženství v Rakousku. Poznámky k právním a mentalitním zvláštnostem*. In KUNŠTÁT, Miroslav – ŠEBEK, Jaroslav – SCHMOLLER, Hildegard (eds.). *Církev, náboženství a politika v Československu a Rakousku ve 20. století*. Praha 2019, s. 79-92.
- SKŘEBSKÁ, Renata. *Umění ve válce a válka v umění*. In *Zprávy památkové péče*, 2014, roč. 74, č. 4, s. 293-302.
- SZÜCS TÁRKÁNY, Ernő. *A temetések törvényes rendje*. In LETÉNYI – TÓTH (red.). *Hajdú-Bihar*, s. 313-314.
- ŠEBEK, Svatopluk. *K likvidaci starého svatojiřského hřbitova v Nymburce*. In *Vlastivědný zpravodaj Polabí*, 1970, č. 1 a 2, s. 24-26.
- ŠTEFANOVÁ, Tereza. *Registrované významné krajinné prvky ve Středočeském kraji*. In *Ochrana přírody*, 2015, roč. 70, č. 2, s. 24-28.
- TAKÁCS, Béla. *Aesthetics of Wooden Grave-Posts*. In LETÉNYI, Árpád – TÓTH, Endre (red.). *Hajdú-Bihar*, s. 315-316.

- TIMÁR, Gábor – BISZAK, Sándor. Digitizing and georeferencing of the historical cadastral maps (1856 – 1860) of Hungary. In 5th International Workshop on Digital Approaches in Cartographic Heritage. Vienna, 2010, s. 554-563.
- VAŘEKA, Pavel – VAŘEKOVÁ, Zdeňka. Contemporary cemeteries in the district of Tachov/Tachau (Western Bohemia) as evidence of population and settlement discontinuity in the 2nd half of the 20th century. In Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie, 2016, roč. 33, s. 225-244.
- VINDUŠKA, Jan. Vývoj územní samosprávy na Poděbradsku a Nymbursku v letech 1848 – 1918. In Vlastivědný zpravodaj Polabí, 2002, roč. 36, s. 158-169.
- ZÁMEČNÍK, Roman. Výzkumný projekt Zahradně-architektonická tvorba v období totalitních režimů v letech 1969 – 1989 na území České republiky. In Zprávy památkové péče, 2019, roč. 79, č. 1, s. 89-90.

Legislativa:

- zákon č. 142/1867 ř. z. o obecných právech občanů státních v královstvích a zemích v Říšské radě zastoupených
- zákon č. 49/1868 ř. z., kterým se upravují mezikonfesionální vztahy státních občanů ve vztazích v něm uvedených platný pro království a země v Říšské radě zastoupené
- zákon č. 68/1870 ř. z., o organizaci veřejné služby zdravotní (zdravotní zákon)
- zákon č. 180/1919 Sb., o fakultativním pohřbívání ohněm
- zákon č. 464/1921 Sb., o změně zákonů a nařízení o pohřbívání ohněm
- zákon č. 217/1949 Sb., kterým se zřídil Státní úřad pro věci církevní
- zákon č. 218/1949 Sb., o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společností státem
- zákon č. 4/1952 Sb., o hygienické a protiepidemické péči
- nařízení ministerstva zdravotnictví č. 8/1955 Sb., o pohřebnictví
- vyhláška č. 47/1966 Sb., o pohřebnictví
- zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, v platném znění
- zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, v platném znění
- 253/1997. (XII. 20.) Korm. Rendelet az országos településrendezési és építési követelményekről
- 145/1999. (X. 1.) Korm. Rendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról
1999. évi XLIII. Törvény a temetőkről és a temetkezésről
2001. évi LXIV. Törvény a kulturális örökség védelméről
- zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví a o změně některých zákonů, v platném znění
- zákon č. 131/2010 Z. z., o pohřebnictví, v platném znění
2011. évi CLXXXIX. Törvény Magyarország helyi önkormányzatairól

Nepublikované práce:

- BARANOVÁ, Simona. Sepulkrální památky na Svitavsku a Ústeckoorlicku v letech 1860 – 1938 (diplomová práce). Pardubice: Univerzita Pardubice, 2020.
- DOBEŠOVÁ, Blanka. „Až umřu, zasad'te na mně jabloň“ Environmentální a společenské přínosy přírodního pohřebnictví (diplomová práce). Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2012.
- DVOŘÁKOVÁ, Markéta. Vývoj právní úpravy pohřebnictví (diplomová práce). Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2017.
- LEVÁ, Radka. Ztracená místa – Tvorba veřejných prostorů (diplomová práce). Brno: Mendelova univerzita v Brně, Zahradnická fakulta, 2020.

LUSTOVÁ, Kristýna. Využití tzv. hřbitovní turistiky v cestovním ruchu (diplomová práce). Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 2019.

RŮŽIČKA, Libor. Výskyt hmyzu řádu Lepidoptera na hřbitovech Pelhřimovska (diplomová práce). České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2015.

Internetové zdroje:

https://hu.wikipedia.org/wiki/Esztergomi_j%C3%A1r%C3%A1s (11. 3. 2023).

https://www.czso.cz/documents/11240/17822577/okr_nymburk.pdf/442a1c15-95f5-467e-8228-ac877195c453?version=1.15 (11. 3. 2023).

<https://www.mmr.cz/cs/ministerstvo/pohrebnictvi/pravo-legislativa/prehled-platnych-pravnich-predpisu> (citováno 11. 3. 2023).

<https://maps.arcanum.com/de/browse/country/firstsurvey/> (11. 3. 2023).

http://projekty.geolab.cz/oldmaps/vav_mzp/klic1.htm (11. 3. 2023).

<https://maps.arcanum.com/de/browse/country/secondsurvey/> (11. 3. 2023).

http://projekty.geolab.cz/oldmaps/vav_mzp/klic2.htm (11. 3. 2023).

https://cs.wikipedia.org/wiki/Stabiln%C3%AD_katastr#/media/Soubor:Legend_for_Franciscan_Cadastral_Maps_1824.jpg (11. 3. 2023).

<https://ags.cuzk.cz/archiv/> (11. 3. 2023).

<https://maps.arcanum.com/de/browse/cadastral/> (11. 3. 2023).

<https://maps.arcanum.com/de/map/thirdsurvey25000/> (11. 3. 2023).

<https://theses.cz/id/yblqse/STAG93248.pdf> (11. 3. 2023).

<https://maps.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ0ZW1ldG8gZXN6dGVyZ29tln0> (11. 3. 2023).

<https://maps.arcanum.com/de/map/corona-hungary/> (11. 3. 2023).

<http://www.pohrebiste.cz/stranky/archiv/database/vyhledav.htm?txtObec=&txtKu=&cboOkresS=208&cboKrajS=0&cboVlastS=0&txtNst=&txtNm=&txtNs=&txtNkm=&txtEst=&txtEm=&txtEs=&txtEkm=&txtM2min=&txtM2max=&cboFotoS=0&cboZrusS=0&txtId=&odeslat+=VYHLEDAT+> (11. 3. 2023).

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900043.TV&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3Dhamvaszt%25C3%25A1s> (11. 3. 2023).

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900145.KOR&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3D145/1999> (11. 3. 2023).

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700253.KOR&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3D253/1997> (11. 3. 2023).

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0100064.TV&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3D53/2011> (11. 3. 2023).

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100189.TV&searchUrl=/gyorskereso%3Fkeyword%3DCLXXXIX/2011> (11. 3. 2023).

Počet slov: 20 979

Počet znakov (vrátane medzier): 149 394